

Η «κληρονομιά» είναι ένας νομαδικός όρος, που ταξιδεύει εύκολα και δημιουργεί ρίζες –ή πρόχειρους καταυλισμούς- σε φαινομενικά αρκετά αποθαρρυντικό έδαφος.

Raphael Samuel

*Ξύπνησα με το μαρμάρινο
τούτο κεφάλι στα χέρια
που μου εξαντλεί τους αγκώνες
και δεν ξέρω πού να τ` ακουμπήσω.
Έπεφτε στο όνειρο
καθώς έβγαινα από το όνειρο.
Έτσι ενώθηκε η ζωή μας
και θα είναι πολύ δύσκολο
να ζαναχωρίσει.*

Γ. Σεφέρης

Περίληψη

Εκκινώντας από τη διαπίστωση ότι ο χώρος αποτελεί ένα από τα πλαίσια συγκρότησης της μνήμης, στη συγκεκριμένη εργασία θα επιχειρηθεί να μελετηθεί η σχέση αστικού χώρου και ιστορικής μνήμης. Συγκεκριμένα, θα μας απασχολήσουν ερωτήματα σχετικά με την ανάδυση του ενδιαφέροντος για το παρελθόν και τη μνήμη στις κοινωνίες της νεωτερικότητας και της θεσμικής οργάνωσης αυτού του ενδιαφέροντος. Καθώς η κρατική ενεργοποίηση στον τομέα της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς συσχετίζεται με την ενεργοποίησή του στο πεδίο της πολεοδομικής ρύθμισης, η ιστορία της ανάπτυξης αυτών των πεδίων και της συνάντησής τους θα εξεταστεί με έμφαση στην ελληνική εμπειρία.

Τα παραπάνω ερωτήματα διερευνώνται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης περίπτωσης, αυτής του συγκροτήματος των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Η επιλογή της συγκεκριμένης περίπτωσης σχετίζεται με το γεγονός πως οι κάτοικοι του συγκροτήματος στην προσπάθειά τους να αποφύγουν την απομάκρυνσή τους από το χώρο αυτό, επιστρατεύουν επιχειρήματα σχετικά με την ιστορική μνήμη. Η μελέτη της ιστορίας αυτού του συγκροτήματος φωτίζει κρίσιμες πλευρές της νεοελληνικής ιστορίας στον τομέα του αστικού χώρου και αποτελεί προϋπόθεση προκειμένου να κατανοηθούν το υπόβαθρο της σύγκρουσης και τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν οι εμπλεκόμενες πλευρές.

Τέλος, επιχειρείται να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα για το πλαίσιο, το οποίο διέπει την προστασία της νεώτερης πολιτιστικής κληρονομιάς, και για την ιδεολογία και τις πολιτισμικές και αισθητικές αντιλήψεις που καθοδηγούν τη δράση των εμπλεκόμενων φορέων. Στο έδαφος αυτών των συμπερασμάτων διατυπώνονται κάποιες προτάσεις, προκειμένου να καλυφθεί η απόσταση που χωρίζει τη χώρα μας από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες στην αντιμετώπιση παρόμοιων ζητημάτων.

Résumé

Etant donné que le lieu constitue un des cadres construisant la mémoire, dans cette thèse on tente d'examiner le rapport entre le lieu urbain et la mémoire historique. Plus précisément, on s'occupe des questions concernant l'émergence de l'intérêt pour le passé et sa mémoire dans les sociétés de la modernité et l'institutionnalisation de cet intérêt. Comme l'intervention de l'état dans le domaine de la protection du patrimoine culturel se combine avec la politique de la régulation urbanistique, on examine ces deux politiques l'une par rapport à l'autre, en insistant sur l'expérience grecque.

On a choisi d'examiner le cas de l'ensemble des immeubles construites pour les réfugiés sur l'avenue Alexandras, parce que leurs habitants ont essayé d'éviter leur éloignement en utilisant des arguments concernant la mémoire historique.

En fin, on tente de déduire des conclusions sur le cadre législatif et administratif concernant la protection du patrimoine culturel moderne. En plus, on tente d'examiner l'idéologie et les perceptions esthétiques des institutions compétentes. En se basant sur ces conclusions, on tente de formuler quelques propositions afin que notre pays diminue sa distance des autres pays européens dans ces domaines.

Λέξεις-κλειδιά

Αστικός χώρος

Ιστορική μνήμη

Κοινωνική κατοικία

Μνήμη

Μνημείο

Μοντερνισμός

Νεωτερικότητα

Οργανωμένη Δόμηση

Πολιτιστικό αγαθό

Πολιτιστική κληρονομιά

Πολεοδομία

Συμβολική λειτουργία της μνήμης

Συμβολική λειτουργία του χώρου

Χρόνος

Χώρος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	6
Κεφάλαιο 1: Αστικός Χώρος και Ιστορική Μνήμη (εννοιολογικό, νομικό και θεσμικό πλαίσιο)	8
1. 1. Η συμβολική διάσταση του χώρου.....	8
1. 2. Η συμβολική λειτουργία της συλλογικής μνήμης και ο χώρος	11
1. 3. Πολιτιστική κληρονομιά και μνημεία.....	17
1. 4. Πολιτιστική κληρονομιά και δημόσια αγαθά.....	21
1. 5. Το ελληνικό νομικό και θεσμικό πλαίσιο προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς.....	24
1. 6. Πολεοδομική ρύθμιση και προστασία πολιτιστικής κληρονομιάς.....	30
Κεφάλαιο 2: Οι Προσφυγικές Πολυκατοικίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας	39
2. 1. Ιστορικό Πλαίσιο.....	39
2. 2. Η εγκατάσταση των προσφύγων και η δημόσια παρέμβαση για τη στέγασή τους.....	48
2. 3. Το συγκρότημα των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας.....	54
2. 4. Προσφυγικές πολυκατοικίες Λεωφόρου Αλεξάνδρας: το ιστορικό μιας σύγκρουσης.....	58
2. 5. Η προστασία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής: ιδιομορφίες και μεθοδολογικές παρατηρήσεις.....	64
3. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις	68
Βιβλιογραφία	74
Παράρτημα	88

Εισαγωγή

Οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιώντας τον όρο «ιστορία» αναφέρονταν στο πρόσφατο παρελθόν, αυτό δηλαδή που βρισκόταν μέσα στο πεδίο της μνήμης τους. Για το πιο απομακρυσμένο παρελθόν χρησιμοποιούσαν τον όρο «αρχαιολογία» και υπήρξαν σχετικά απρόθυμοι στο να το εξερευνήσουν με συστηματικό τρόπο.¹ Αντιθέτως, στις κοινωνίες της νεωτερικότητας καταβάλλεται σταθερή προσπάθεια για τη διερεύνηση του παρελθόντος, ενώ διαρκώς πολλαπλασιάζονται οι τόποι και οι θεσμοί που αναλαμβάνουν να αναπαραστήσουν αυτό το παρελθόν και να το μεταδώσουν στις σύγχρονες, αλλά και στις επερχόμενες γενιές.

Η έντονη αυτή επιθυμία για γνώση του παρελθόντος ικανοποιείται με τη μεσολάβηση θεσμών μέσω των οποίων ενεργοποιείται το κράτος με αποτέλεσμα την ανάδυση ενός ολόκληρου πεδίου δημόσιας πολιτικής, αυτού της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, η ανάπτυξη του οποίου παρακολουθεί τις γενικότερες ιδεολογικές και πολιτισμικές αναζητήσεις των κοινωνιών μας. Ένα μεγάλο μέρος από τα ίχνη του παρελθόντος στο παρόν εντοπίζονται σε τόπους που αντιμετωπίζονται ως έμφορτοι νοημάτων και αξιών λόγω του γεγονότος ότι σχετίζονται με σημαντικά γεγονότα ή εμπειρίες του παρελθόντος. Κατά συνέπεια, η ρύθμιση του αστικού χώρου συναντάται με το πεδίο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς σε μια σχέση που υπαγορεύεται από τα προτάγματα της νεωτερικότητας.

Στη συγκεκριμένη εργασία, με βάση τις σύγχρονες κατευθύνσεις της επιστήμης της ιστορίας και της ανθρωπολογίας, γίνεται προσπάθεια να διερευνηθούν τα ζητήματα του χώρου και της σχέσης του με τη μνήμη, τα αίτια της έκρηξης της μνήμης στις σύγχρονες κοινωνίες, η ανάπτυξη των εννοιών που χρησιμοποιούνται σε αυτό το πεδίο (αρχαία, πολιτιστικά αγαθά, πολιτιστική κληρονομιά, μνημείο). Επιπλέον, επιχειρείται να διερευνηθεί η ελληνική εμπειρία από την προσπάθεια ανάπτυξης κρατικής πολιτικής στα πεδία της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και της πολεοδομίας. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, επιχειρείται να μελετηθεί η συνάρτηση και ο συνδυασμός αυτών των δύο πεδίων.

Τα παραπάνω ερωτήματα διερευνώνται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης περίπτωσης, αυτής του συγκροτήματος των προσφυγικών πολυκατοικιών της

¹ Βλ. Λιάκος Αντώνης, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Ιστορικά*, τόμος 16, τχ. 31 (Δεκέμβριος 1990), 262.

Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Η επιλογή της συγκεκριμένης περίπτωσης σχετίζεται με το γεγονός πως οι κάτοικοι του συγκροτήματος στην προσπάθειά τους να αποφύγουν την απομάκρυνσή τους από το χώρο αυτό, επιστρατεύουν επιχειρήματα σχετικά με την ιστορική μνήμη. Με αυτή την έννοια, στη συγκεκριμένη περίπτωση αναδεικνύεται ο πολλαπλός και συγκρουσιακός χαρακτήρας της μνήμης. Προκειμένου να φωτιστούν κρίσιμες πλευρές της ιστορίας του συγκροτήματος, θεωρήθηκε απαραίτητο να μελετηθούν η ιστορία της προσφυγικής εγκατάστασης στη χώρας μας μετά τη μικρασιατική καταστροφή και οι εξελίξεις στην πολεοδομία και την αρχιτεκτονική εκείνης της περιόδου. Στη συνέχεια, αναπτύσσεται το χρονικό της σύγκρουσης μεταξύ των κατοίκων και της δημόσιας διοίκησης, ενώ διατυπώνονται κάποιες σκέψεις για την τύχη που θα μπορούσε να επιφυλαχθεί στο συγκεκριμένο συγκρότημα κοινωνικής κατοικίας του μεσοπολέμου με σεβασμό προς την πλούσια προβληματική που έχει αναπτυχθεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο για την προστασία των κτηρίων που ανήκουν στο αρχιτεκτονικό κίνημα του μοντερνισμού.

Η απόκλιση της χώρας μας από τις κατευθύνσεις των διεθνών συμβάσεων και η αδυναμία παρακολούθησης των ευρωπαϊκών εξελίξεων στο συγκεκριμένο τομέα αποτελούν σημείο εκκίνησης ενός προβληματισμού σχετικά με τις αισθητικές και ιδεολογικές συνιστώσες της νεοελληνικής κοινωνίας και τις μόνιμες αδυναμίες του ελληνικού πολιτικο-διοικητικού συστήματος, που εκδηλώνονται στο πεδίο μελέτης μας.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό της Α΄ Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων, της Διεύθυνσης Νεώτερης και Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς και της Γραμματείας του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων, που διευκόλυναν την πρόσβασή μου στο σχετικό με το θέμα των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας υλικό. Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω την κα Τέτη Χατζηνικολάου, Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Νεώτερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού, την κα Βίλυ Φωτοπούλου, υπάλληλο της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, και τον κ. Σταύρο Σταυρίδη, διδάσκοντα στο Τμήμα Αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ, για τη βοήθεια που μου προσέφεραν.

Κεφάλαιο 1

Αστικός Χώρος και Ιστορική Μνήμη (εννοιολογικό, νομικό και θεσμικό πλαίσιο)

1. 1. Η συμβολική διάσταση του χώρου

Η σχέση του ανθρώπου με το χώρο, με τον οποίο έρχεται καθημερινά σε επαφή, πολύ περισσότερο από άμεση είναι μια σχέση συμβολική, καθώς το νόημα που αποκτά ο χώρος και η δράση του ανθρώπου μέσα σε αυτόν, διαμεσολαβούνται από συμβολικούς μηχανισμούς παραγωγής νοήματος. Αυτοί οι συμβολικοί μηχανισμοί διαθέτουν συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους αποδίδουν αξίες στο χώρο, δημιουργώντας έτσι συμβολικές σχέσεις των ατόμων-μελών μιας κοινωνίας με το χώρο της.²

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε διάφορους συμβολικούς μηχανισμούς παραγωγής νοήματος και αξιών για το χώρο. Ανάμεσα σε αυτούς, ο μηχανισμός της μεταφοράς συγκρίνει την εικόνα του χώρου με κάποια άλλη που θεωρεί ανάλογή της και στη βάση αυτής της σύγκρισης μεταβιβάζει αξίες από μια εικόνα σε μια άλλη που προβάλλεται ως ανάλογή της.³ Ενώ ο μηχανισμός της μεταφοράς λειτουργεί με βάση την αναλογία, ο μηχανισμός της ομοιότητας χρησιμοποιεί την ισοδυναμία των ομοίων, για να μεταβιβάσει αξίες σε μια χωρική μορφή. Ο συμβολικός μηχανισμός του συμβατικού σημείου προκύπτει από τη λειτουργία κανόνων-κοινωνικών συμβάσεων, οι οποίοι επιβάλλουν τη σταθερή σύνδεση μορφών του χώρου με συγκεκριμένες κάθε φορά αξίες.⁴

Κρίσιμης σημασίας είναι η διαφοροποίηση μεταξύ χώρου και τόπου.⁵ Εκείνο που μεσολαβεί μεταξύ των δύο εννοιών είναι το βίωμα: το βίωμα, εννοούμενο ως μια

² Για μια συνολική μελέτη της συμβολικής διάστασης της σχέσης μας με το χώρο, βλ. Σταυρίδης Σταύρος, *Η Συμβολική Σχέση με το Χώρο: Πώς οι Κοινωνικές Αξίες Διαμορφώνουν και Ερμηνεύουν το Χώρο*, Κάλβος, Αθήνα, 1990.

³ Βλ. για παράδειγμα τη χρήση της μηχανής ως προτύπου της μεταφοράς στο λόγο που διατυπώνεται στο «Μανιφέστο της Φουτουριστικής Αρχιτεκτονικής» (1914):

«Πρέπει να εφεύρουμε και να κτίσουμε τη φουτουριστική πόλη –που να μοιάζει σε ένα μεγάλο πολυθόρυβο ναυπηγείο και να είναι σ' όλα τα μέρη της ευκίνητη, ζωνρή, δυναμική: το φουτουριστικό σπίτι πρέπει να είναι σα μια τεράστια μηχανή.».

Παρατίθεται στο Σταυρίδης Σταύρος, ό. π., 80, όπου και η παραπομπή.

⁴ Σταυρίδης Σταύρος, ό. π., 91-156.

⁵ Για τις έννοιες του χώρου (space) και του τόπου (place) βλ. το λήμμα “place” στο Ashcroft Bill, Griffiths Gareth και Tiffin Helen, *Post-Colonial Studies. The Key Concepts*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2002, 177-183.

έκφραση θεμελιακών καταστάσεων της ζωής, θεμελιακών εμπειριών της ανθρώπινης ιδιότητας, είναι εκείνο που διαμορφώνει τον τόπο μέσα στο χώρο, που χαρακτηρίζει τους τόπους αλλά και χαρακτηρίζεται από αυτούς.⁶ Έτσι ο τόπος συνιστά τη χωρική διάσταση ενός θεμελιώδους βιώματος ή εμπειρίας. Με την έννοια του βιώματος συνδέεται η οικειοποίηση, η οποία δηλώνει τον τρόπο με τον οποίο άτομα και ομάδες μετέχουν σε κάτι δημόσιο, στο οποίο, όμως, επενδύουν στοιχεία ιδιωτικότητας.

Στο παρακάτω απόσπασμα από τη μαρτυρία μιας κατοίκου του συγκροτήματος των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας προς το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων στη σχετική με το θέμα μας συνεδρίασή του αναδεικνύεται, κατά τη γνώμη μας, η επένδυση στο χώρο αξιών που προέρχονται από το πεδίο των θεμελιωδών εμπειριών του υποκειμένου, οι οποίες συνδέονται με τις φυλακές Αβέρωφ και τα γεγονότα που εκτυλίσσονταν σε αυτές:

«Εμείς ξέρετε πώς ονειρευόμαστε την γειτονιά μας; Να μείνει και επειδή μεγαλώσαμε δίπλα με τις φυλακές Αβέρωφ που δυστυχώς δεν υπάρχουν αυτή τη στιγμή, με τις φωνές αυτών των ανθρώπων, που πήγαιναν το άλλο πρωινό να τους τουφεκίσουν και ακούγαμε, ήμασταν παιδιά και τα ακούγαμε και ακόμα τα έχουμε στα αυτιά μας και διαπιστώνουμε, δεν πρόσεχα ποτέ, ο Δήμος Αθηναίων το μόνο που έχει κάνει, εκεί μπροστά στην πρασιά του Αρείου Πάγου έχει βάλει μια τόση δα πλάκα μαρμάρινη, δεν την προσέχει κανείς, στη μνήμη αυτών.

Ειλικρινά σας λέω, λόγω τιμής, αν θα μπορούσε αυτή η γειτονιά να μείνει, εμείς οι ίδιοι θα στήναμε μνημείο σε αυτούς τους ανθρώπους που μεγαλώσαμε με τις φωνές, κάθε φορά που ήταν να πάρουν μια ομάδα την άλλη μέρα το πρωί, εμείς δεν κοιμόμασταν, φώναζαν όλοι οι κρατούμενοι.

Αυτά εμείς θέλουμε να τα κρατήσουμε. Είμαστε οι χαζοί που δεν τα πουλήσαμε, τι είμαστε;»⁷

Στην τάξη των όρων δημόσιο-ιδιωτικό περιλαμβάνεται και η έννοια της εδαφοκυριαρχίας. Πρόκειται για μια έννοια που δηλώνει τη σχέση ατόμων ή κοινωνικών ομάδων με χώρους που έχουν (ή θεωρούν ότι έχουν) υπό την κατοχή τους. Η εδαφοκυριαρχία μπορεί να εμπλουτίσει το συσχετισμό που εισάγει το δίπολο δημόσιο-ιδιωτικό και μπορεί να συμβάλει στη μελέτη της ιστορικής εξέλιξης ενός οικισμού και των συγκρούσεων που εκδηλώνονται στο εσωτερικό του.

⁶ Σταυρίδης Σταύρος, ό. π., 102-105.

⁷ Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων, Πρακτικό 20/23-10-2003. Ολόκληρο το κείμενο με τη μαρτυρία της κατοίκου παρατίθεται στο Παράρτημα της εργασίας, καθώς προσφέρεται για πολλαπλές αναγνώσεις.

Ενώ η παρερμηνεία εμφανίζεται σαν λανθασμένη, αλλοιωμένη συμμόρφωση με τον κανόνα που στηρίζει το συμβατικό σημείο και δεν αμφισβητεί τον κανόνα από τον οποίο παρεκκλίνει, η παράβαση προϋποθέτει μια σύγκρουση. Στην Καισαριανή, ενώ τα σπίτια που κατασκευάστηκαν για τους πρόσφυγες είχαν τη μορφολογία ενός σπιτιού με δίρριχτη στέγη, νεοκλασική διακόσμηση και κεντρική είσοδο, οι κάτοικοί τους αλλοίωσαν αυτή τη σύλληψη, βάφοντας το κομμάτι που αναλογούσε στην ιδιοκτησία τους, με διαφορετικό χρώμα από το διπλανό σπίτι, με αποτέλεσμα την πολυχρωμία στην όψη των σπιτιών του οικισμού.⁸

Η σημασία της γλώσσας στη διαμόρφωση και λειτουργία των μηχανισμών μέσω των οποίων ο χώρος αποκτά νόημα και σημασία, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η κατασκευή του χώρου και του τόπου είναι σε μεγάλο βαθμό γλωσσικής φύσης (linguistic construction of place). Μέσα από αυτό το πρίσμα μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τον τόπο ως ένα παλίμψηστο,⁹ στο οποίο τα ίχνη από διαδοχικές εγγραφές διαμορφώνουν τη συνολική εμπειρία του τόπου. Για παράδειγμα, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ο όρος «προσφυγικά» είχε ένα αρνητικό περιεχόμενο κι οι κάτοικοί τους συχνά αισθάνονταν την ανάγκη να αποκρύψουν το γεγονός πως ζούσαν εκεί. Ας δούμε πώς το εξομολογείται η κάτοικος, από τη μαρτυρία της οποίας προέρχεται και το απόσπασμα που παρατέθηκε παραπάνω:¹⁰

«Αυτοί μας έχουν υποβαθμίσει, αυτοί μας δημιουργούσαν το αίσθημα του γκέτο και φτάσαμε στο σημείο πρόσφατα να συναντηθούμε άνθρωποι της ηλικίας μου και να ομολογήσουν ότι στην περίοδο της νιότης τους ντρέπονταν όταν έκαναν παρέα με μια κοπέλα να πουν ότι είναι εκεί, γιατί μας είχε η πολιτεία κατατάξει σαν γκέτο.»¹¹

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως η σχέση του ανθρώπου με το χώρο, και κατ' επέκταση με τον αστικό χώρο, είναι μια σχέση που στηρίζεται σε συμβολικούς μηχανισμούς από τη λειτουργία των οποίων ο χώρος καθίσταται έμπορος νοημάτων και αξιών.

⁸ Καλογεράκου Μ., Παγκάλου Μ., Μεταξάς Γ., Σταυρίδης Σ. (ομάδα μελέτης), *Εργασία για την Καισαριανή*, Αρχιτεκτονική Σχολή Ε. Μ. Π.

⁹ Για την έννοια του παλίμψηστου βλ. το λήμμα “palimpsest” στο Ashcroft Bill, Griffiths Gareth και Tiffin Helen, *ό. π.*, 174-176.

¹⁰ Περισσότερα στοιχεία για τη συγκεκριμένη συνεδρίαση του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων βλ. παρακάτω.

¹¹ Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων, Πρακτικό 20/23-10-2003.

1. 2. Η συμβολική λειτουργία της συλλογικής μνήμης και ο χώρος

«Άλλοτε με περισσότερη κι άλλοτε με λιγότερη επιτυχία, τα χιλιάδες κατεστραμμένα ή εγκαταλειμμένα σπιτικά ανακατασκευάζονται σχεδόν χωρίς εξαίρεση, σε όλες τις γωνιές της Ελλάδας. Είτε στους μεγάλους, καινούριους αστικούς οικισμούς, είτε στα ταπεινά διαμερίσματα των προαστίων, είτε στα σπιτάκια της υπαίθρου ή στα προσωρινά παραπήγματα, στα μεγάλα επιταγμένα κτίρια ή στα ερειπωμένα τζαμιά, όπου κάθε οικογένεια έχει το δικό της χώρο, απομονωμένο από τον διπλανό με σανίδες ή με ψάθες, αυτοί οι ξεριζωμένοι ξανάστησαν ένα σπιτικό, ένα «home», όπου μαζεύονται τα βράδια κι όπου δέχονται τις γιορτινές μέρες.

Συχνά αυτό το σπιτικό δεν καταλαμβάνει παρά μια επιφάνεια δέκα τετραγωνικών μέτρων, ανάμεσα σε πολλές δεκάδες άλλες οικογένειες. Τα μωρά κλαίνε, τα νεαρά κορίτσια τραγουδούν, μαντολίνα ηχούν και η μυρωδιά του σκόρδου από ένα τσουκάλι στη φωτιά ενώνεται με το άρωμα από το θυμιατήρι της γειτόνισσας. Ωστόσο, σε υποδέχονται με ύφος σοβαρό μικρών κοριτσιών που παίζουν μέσα σε κουκλίστικα σπίτια με τοίχους αόρατους αλλά και απροσπέλαστους. «Περάστε, περάστε να πάρετε έναν καφέ». Υπάρχει ένα χαλί που οδηγεί στο εσωτερικό: αισθάνεσαι τη διάθεση ν' ανεβείς τα σκαλιά.

Πάνω σ' ένα ράφι, υπάρχουν εικονίσματα και διάσπαρτοι εδώ κι εκεί, στους τοίχους ή πάνω στο τραπέζι, μικροί θησαυροί, μάταιοι και πολύτιμοι, που μεταφέρθηκαν εδώ με στοργή: άκρες από δαντέλες, υπολείμματα από παλιές στολές, η οικογένεια ντυμένη με τα καλά της, ακίνητη σαν άγαλμα μπροστά στο φακό, στεφάνια του γάμου μέσα σε βιτρίνα ή κάποια εγχώρια παραγωγή του τόπου προέλευσης: χάλκινα του Πόντου με αρχαίες μορφές, υφάσματα [...] της κεντρικής Ανατολίας, που σώθηκαν με πολύ κόπο και που δίνουν μια παράξενη εντύπωση λειψάνου. Όλα αυτά τα εσωτερικά των σπιτιών, όσο φτωχά κι αν είναι, έχουν την ευεργετική θαλπωρή ενός στεγνού καταφύγιου μετά την μπόρα.»¹²

Το παραπάνω εκτενές απόσπασμα παρατέθηκε, γιατί δείχνει, κατά τη γνώμη μας, τη σημασία που αποδίδει μια ανθρώπινη ομάδα στη μνήμη του παρελθόντος και,

¹² Από έκθεση της ΕΑΠ, παρατίθεται από Γκιζέλη Βίκα Δ., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1984, 226-227.

μάλιστα, μια ανθρώπινη ομάδα που έζησε την τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού. Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς τα μεταναστευτικά ρεύματα και οι βίαιοι εκπατρισμοί, που σημάδεψαν τον 20^ο αιώνα, συνέβαλαν στη διόγκωση του κύματος της νοσταλγίας για την κληρονομιά.¹³

Το φαινόμενο «της έκρηξης ή του πληθωρισμού» της μνήμης, που χαρακτηρίζει τις κοινωνίες μας κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα και το οποίο δεν σχετίζεται αποκλειστικά με την εμπειρία της μετανάστευσης και της προσφυγιάς, έχει απασχολήσει σημαντικούς ιστορικούς. Έτσι, για τον Πιερ Νορά οι αιτίες του φαινομένου, όπως φαίνεται σε ένα πολύ γνωστό απόσπασμα από την Εισαγωγή του στο συλλογικό έργο *Les Lieux de Mémoire*,¹⁴ σχετίζονται με τα ακόλουθα:

«Μιλούμε τόσο πολύ περί μνήμης επειδή δεν υπάρχει πλέον... Η συνείδηση του χάσματος με το παρελθόν συγχέεται με την αίσθηση μιας μνήμης θρυμματισμένης· αλλά αυτό το ξέσχισμα ξυπνά ακόμη αρκετή μνήμη για να μπορούμε να θέσουμε το πρόβλημα της ενσάρκωσής της... Οι μνημονικοί τόποι γεννώνται και παίρνουν ζωή από την αίσθηση ότι δεν υπάρχει πλέον αυθόρμητη μνήμη, ότι πρέπει να δημιουργηθούν αρχεία, να τηρηθούν συμβολαιογραφικές πράξεις, να διατηρηθούν επέτειοι, να διοργανωθούν εορτασμοί, να απαγγελθούν επικηδείοι, όλες αυτές οι ενέργειες δεν είναι φυσικές... Η διάλυση της μνήμης εξαγοράζεται από μια γενικευμένη επιθυμία καταγραφής».¹⁵

Τόσο για τον ίδιο, από τον οποίο προέρχεται ένας πολύ χρήσιμος ορισμός της συλλογικής μνήμης ως αυτού «που μένει από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος των ομάδων» ή αυτού «που οι ομάδες δημιουργούν με το παρελθόν τους»,¹⁶ όσο και για τον Ζακ Λε Γκοφ, η συλλογική μνήμη αν δεν αντιπαρατίθεται, σίγουρα πάντως δεν ταυτίζεται με την επιστήμη της ιστορίας και τουλάχιστον μπορεί να εκτείνεται πέρα από αυτή.¹⁷ Όπως σημειώνει ο Λε Γκοφ για τη συλλογική μνήμη: «Εκτεινόμενη πέρα από την ιστορία ως επιστήμη και ως δημόσια λατρεία, προς τα πάνω ως (ασταθής) αποθήκη της ιστορίας, πλούσια σε αρχεία και σε τεκμήρια/μνημεία, και, ταυτοχρόνως, προς τα κάτω, ως ηχητικός (και ζωντανός) αντίκτυπος της ιστορικής εργασίας, η συλλογική μνήμη μετέχει των σημαντικών διακυβευμάτων των ανεπτυγμένων και των υπό

¹³ Κωνταντζόγλου Ρωξάνη, *Στη Σκιά του Ιερού Βράχου, Τόπος και Μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα, 2001, Ελληνικά Γράμματα, 44-45.

¹⁴ Nora Pierre, *Les lieux de mémoire*, τόμ. 3, Quatro-Gallimard, Παρίσι 1997.

¹⁵ Παρατίθεται μεταφρασμένο από Μπενβενίστε Ρίκα, «Μνήμη και Ιστοριογραφία» στο Μπενβενίστε Ρίκα & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, 1999, 20.

¹⁶ Λε Γκοφ Ζακ, *Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, (τίτλος πρωτοτύπου: *Histoire et Mémoire*), 140.

¹⁷ Βλ. επίσης Λιάκος Αντώνης, ό. π., 259-290.

ανάπτυξη κοινωνιών, των κυρίαρχων και των κυριαρχούμενων τάξεων, καθώς αυτές παλεύουν, στο σύνολό τους, για την εξουσία και τη ζωή, για την επιβίωση και την ανέλιξή τους.»¹⁸

Σημαντικά συνέβαλε στη διερεύνηση του θέματος της μνήμης στο χώρο των κοινωνικών και ιστορικών επιστημών από τα μέσα της δεκαετίας του '20 ο Maurice Halbwachs.¹⁹ Η λειτουργία της μνήμης για τον Αλμπάκς δεν περιορίζεται στην ανάκληση απλώς του παρελθόντος, αλλά σχετίζεται με ένα ολόκληρο σύνολο εξωτερικών προς το άτομο σχέσεων, που ενσαρκώνουν και μορφοποιούν το παρελθόν. Η μνήμη, μέσα από αυτό το πρίσμα, είναι μια ενεργητική διαδικασία, κατά την οποία το άτομο δεν ανακαλεί απλώς ένα γεγονός, αλλά προκειμένου να καταστήσει το παρελθόν κατανοητό στους ακροατές ή αναγνώστες του, ενεργοποιεί ένα ολόκληρο πλέγμα κοινωνικών προσδιορισμών και σχέσεων, αντικειμένων και χώρων ή τοποθεσιών, μέσα στα οποία λειτουργεί και κινείται το ίδιο και η κοινωνική ομάδα. Με άλλα λόγια, θυμόμαστε με βάση ένα πολιτισμικό σύμπαν. Από αυτήν την άποψη, κάθε ατομική μνήμη είναι μια σκοπιά θεώρησης της συλλογικής μνήμης. Το υποκείμενο «θυμάται τοποθετώντας τον εαυτό του στην προοπτική της ομάδας, αλλά ...η μνήμη της ομάδας πραγματώνεται και εκδηλώνεται στις ατομικές μνήμες».²⁰

Η συλλογική μνήμη, καθώς δεν αποτελεί μια μηχανική ή φωτογραφική αναπαραγωγή του παρελθόντος, στηρίζεται και χρησιμοποιεί σύμβολα, αποτελεί μια συμβολική λειτουργία. Το στοιχειωδέστερο και σταθερότερο, κατά τον Halbwachs, συμβολικό πλαίσιο της συλλογικής μνήμης είναι «η γλώσσα και το σύστημα των κοινωνικών συμβάσεων που συνδέεται μ' αυτήν».²¹ Η γλώσσα, ωστόσο, είναι μόνο ένα από τα συμβολικά συστήματα που στηρίζουν τη μνημονική διαδικασία, ενώ τα άλλα είναι ο χρόνος, το πλέγμα των κοινωνικών συμβάσεων (ή πολιτισμικών στοιχείων) της κάθε ομάδας στην οποία ανήκει ή αναφέρεται το άτομο, και ο χώρος, ο βιωμένος ή φαντασιακός, αλλά συμβολικά έμφορτος.²²

Η λειτουργία της μνήμης κατά τον Αλμπάκς στηρίζεται σε κάποιους κανόνες:

¹⁸ Λε Γκοφ Ζακ, ό. π., 143.

¹⁹ Halbwachs Maurice, (επιμ. Lewis A. Coser), *On Collective Memory*, Σικάγο, 1992, University of Chicago Press. Για το έργο του Μωρίς Αλμπάκς βλ. επίσης Παραδέλλης Θεόδωρος, «Ανθρωπολογία της μνήμης», Μπενβενίστε Ρίκα & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, Αλεξάνδρεια, 1999, 28-31.

²⁰ Παραδέλλης Θεόδωρος ό. π., 28.

²¹ Παραδέλλης Θεόδωρος, ό. π., 29.

²² Για το θέμα του χώρου στο έργο του Αλμπάκς βλ. Φωτοπούλου Σταυρούλα, *Συλλογική Μνήμη και Μνημεία: Η πολιτική διαχείρισης των οικισμών που αποτελούν μνημειακά σύνολα στην Ελλάδα, 1975-2002*, Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. αυτόν της συγκέντρωσης: με βάση τον κανόνα αυτό, διαφορετικά και ασύνδετα μεταξύ τους γεγονότα συνδέονται με την ίδια τοποθεσία. Ο νόμος αυτός βρίσκει το ανάλογό του στην έννοια της «μεταφοράς» στο πεδίο της γλωσσολογίας.²³ Η συγκέντρωση των εκάστοτε επιλεγμένων από κάποια ομάδα γεγονότων στον ίδιο χώρο εξυπηρετεί την οργάνωση, διατήρηση και μεταβίβαση της μνήμης: και μάλιστα όχι απλώς σε ό, τι αφορά τον τόπο (αφού μπορεί να είναι και μυθικός), αλλά και το χρόνο, τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τα ηθικά και παιδαγωγικά μηνύματα. Η επιλογή ενός ορόσημου λειτουργεί ως πυρήνας που έλκει διαφορετικά μεταξύ τους γεγονότα δίνοντάς τους μια ενότητα.

2. αυτός της κατάτμησης: η ανάμνηση ενός σημαντικού γεγονότος διασπάται σε επιμέρους συμβάντα, τα οποία εντοπίζονται σε διαφορετικούς μεταξύ τους χώρους. Ο νόμος αυτός φαίνεται να βρίσκει το ανάλογό του στη μετωνυμία. Η κατάτμηση έχει ως αποτέλεσμα να πολλαπλασιάζονται τα ερείσματα του ίδιου γεγονότος, καθένα από τα οποία αποκτά μια σημασία που υπερβαίνει το ίδιο και καθίσταται έτσι τμήμα μιας ευρύτερης ολότητας ή αφήγησης.

3. ο κανόνας της δυαδικότητας σχετίζεται με τον εντοπισμό του ίδιου γεγονότος σε δύο τοποθεσίες ταυτόχρονα. Η δυαδικότητα, η συνύπαρξη διαφορετικών εντοπισμών του ίδιου αξιωματικού γεγονότος, εξυπηρετεί το συνδυασμό διαφορετικών παραδόσεων, οι οποίες σχετίζονται με διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

Το ζήτημα της λήθης, της σταδιακής εξασθένησης μιας μνήμης μέχρι την τελική εξαφάνισή της, είναι εξίσου σημαντικό για τον Αλμπάκς. «Η κοινωνία τείνει να σβήνει από τη μνήμη της όλα όσα μπορεί να διαιρούν τα άτομα μεταξύ τους... Η κοινωνία σε κάθε περίοδο αναδιατάσσει τις αναμνήσεις της με τέτοιο τρόπο ώστε να τις προσαρμόζει στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της ισορροπίας της».²⁴ Η λησμοσύνη δεν είναι μόνο απώλεια ή χειρισμός της μνήμης εκ μέρους της εξουσίας, αλλά και μέσο για την αναδιοργάνωση της κοινωνικότητας και των κοινωνικών σχέσεων και τη συγκρότηση και ανασυγκρότηση της ταυτότητας των ζωντανών μελών της κοινότητας.

Συναφές με το θέμα της λήθης είναι η επιλεκτικότητα της μνήμης. Η μνήμη είναι αναγκαστικά επιλεκτική, καθώς με τα λόγια του Γρηγόρη Αμπατζόγλου θα λέγαμε πως: «Η αυτοβιογραφική πολυλογία ενέχει τον κίνδυνο να καταργήσει κάθε δυνατότητα

²³ Παραδέλλης Θ., ό. π., 30.

²⁴ Halbwachs Maurice, (επιμ. Lewis A. Coser), *On Collective Memory*, Σικάγο, 1992, University of Chicago Press, 182-183.

δημιουργίας μιας ιστορίας».²⁵ Επιπλέον, όταν οι γενικότερες πολιτισμικές τάσεις και αξίες τίθενται κάτω από οποιαδήποτε μορφή κοινωνικού ελέγχου από μια ομάδα εξουσίας (αποικιακή διοίκηση, κυρίαρχη ομάδα, διαπραγματεύσεις, δικανικές υποθέσεις κ.ο.κ.), η ανάκληση αποκτά έναν έντονο «κατασκευαστικό και εφευρετικό χαρακτήρα», προσαρμοζόμενη στο τι θα ήθελε να ακούσει ο συνομιλητής και φορέας της εξουσίας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις του Μπαστίντ που μελέτησε το πρόβλημα της βίαιης μετακίνησης και μετεγκατάστασης πληθυσμών σε νέες περιοχές και την αποδιοργάνωση της συλλογικής μνήμης.²⁶ Τα κενά της μνήμης δεν οδηγούν σε πλήρη λήθη, αλλά αντίθετα οδηγούν την ομάδα στην αναζήτηση στοιχείων από το νέο περιβάλλον, προκειμένου να καλυφθούν τα κενά. Η επιλογή των νέων στοιχείων, ωστόσο, υπακούει στη συνολική λογική του συστήματος.

Το θέμα της μνήμης σχετίζεται στενά με το θέμα της νεωτερικότητας. Σε μια παραδοσιακή κοινωνία η μνήμη μπορεί να βιωθεί παντού, ενώ στις κοινωνίες της νεωτερικότητας, όπου αναδύεται το θέμα της απόστασης από το παρελθόν και των προσδοκιών για το μέλλον, εμφανίζεται η διάσταση των μνημονικών τόπων με τόση έμφαση.²⁷ Το ζήτημα της συνάρτησης των χρονικών οριζόντων στη νεωτερικότητα αξίζει να σχολιασθεί περισσότερο.²⁸ Ενώ στην προμοντέρνα εποχή οι προσδοκίες ήταν περισσότερο συνδεδεμένες με τις εμπειρίες, η νεωτερικότητα δημιούργησε μια τεράστια απόσταση ανάμεσα στις εμπειρίες και τις προσδοκίες με αποτέλεσμα να αυξηθεί η δυνατότητα πολλαπλών ερμηνειών του παρελθόντος μέσα από το πρίσμα των διαφοροποιημένων προσδοκιών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ενισχύεται ο συγκρουσιακός χαρακτήρας των αναδυόμενων πολλαπλών ερμηνειών του παρελθόντος.²⁹

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως η αντίληψη που σχηματίζουμε για το παρελθόν εξαρτάται από τις πολιτισμικές διαθεσιμότητες του παρόντος, έτσι όπως αυτές συναρτώνται με τις προσδοκίες που έχουμε για το μέλλον. Αυτή η διαδικασία, που θα μπορούσε να οριστεί ως πολιτισμική σημείωση του ιστορικού παρελθόντος,³⁰ στηρίζεται σε συμβολικούς μηχανισμούς στη λειτουργία των οποίων ο

²⁵ Αμπατζόγλου Γρηγόρης, «Αυτοβιογραφία, μνήμη, θεραπεία», Μπενβενίστε Ρίκα & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, Αλεξάνδρεια, 1999, 68.

²⁶ Παραδέλλης Θεόδωρος, ό. π., 31-33.

²⁷ Zemon Davis Natalie και Starn Randolph "Introduction", *Representations* 26, Spring 1989, 1-6.

²⁸ Koselleck R., *L'expérience de l'histoire*, Gallimard Le Seuil, Παρίσι 1997, (μτφρ. A. Escudier).

²⁹ Βλ. επίσης Λιάκος Α., ό. π.

³⁰ Ο όρος και ο σχετικός προβληματισμός στο Λιάκος Α., ό. π. 259-290.

χώρος έχει εξαιρετική σημασία αποτελώντας ένα από τα σημαντικότερα πλαίσια συγκρότησής τους.³¹

Η στροφή προς τη συλλογική μνήμη και το ενδιαφέρον για τους χώρους που δημιούργησαν και κατοίκησαν παλιότερες γενιές, προκύπτει ως απάντηση μπροστά στην αγωνία που βιώνουν τα άτομα και οι κοινωνίες σε περιόδους «επιτάχυνσης της ιστορίας», δραματικών και ιλιγγιωδών αλλαγών στο περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργούν. Καθώς η συλλογική μνήμη αποτελεί πεδίο σύγκρουσης για τη νομιμοποίηση και συμβολική κατίσχυση τάξεων, ομάδων και ποικίλων κοινωνικών συσσωματώσεων, η συλλογική μνήμη για το χώρο και την πόλη μπορεί να αποτελέσει μια από τις συνισταμένες που ενεργοποιεί η κάθε πλευρά ως επιχείρημα στις συγκρούσεις για την επικράτηση σε συμβολικό ή υλικό επίπεδο. Πολύ περισσότερο από κάτι στατικό, η μνήμη αποτελεί ένα διακύβευμα, στο οποίο εγγράφονται οι διαμάχες για το νόημα και τα αποτελέσματα αυτών των συγκρούσεων.

³¹ Samuel Raphael, *Theaters of Memory*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, Verso 1994.

1. 3. Πολιτιστική κληρονομιά και μνημεία

Η «κληρονομιά» είναι ένας νομαδικός όρος, που ταξιδεύει εύκολα και δημιουργεί ρίζες –ή πρόχειρους καταυλισμούς- σε φαινομενικά αρκετά αποθαρρυντικό έδαφος.³²

Η συλλογική μνήμη οργανώνεται, και μάλιστα οργανώνεται ως γνώση, με τη διαμεσολάβηση συγκεκριμένων θεσμών, ανάμεσα στους οποίους δεσπόζουσα θέση καταλαμβάνει το μνημείο. Το μνημείο αποτελεί οπτική αναπαράσταση του παρελθόντος κι ένα είδος βραχείας αυτοβιογραφίας. Η σημαντική των μνημείων απορρέει σε μεγάλο βαθμό από τις ιστορικές τους χρήσεις που εμπεδώνουν ή μετασχηματίζουν τα νοήματα, τροποποιούν τα σημασιολογικά περιεχόμενα. Στις ιστορικές χρήσεις, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονται και οι επισκέψεις, οι ξεναγήσεις κλπ, ανήκουν και οι τελετές καθώς και οι συγκρούσεις που συχνά προκαλούνται κατά τη διάρκειά τους.³³

Στα μνημεία οι διαστάσεις του χώρου και του χρόνου έχουν ιδιαίτερη σημασία. Η διάσταση του χώρου έχει να κάνει με τις κοινωνικές πρακτικές που σχετίζονται, στενά ή χαλαρά, με το μνημείο, κοινωνικές πρακτικές χάρη στις οποίες η μνήμη επιτελείται ή επιτυγχάνεται η τελετουργική εκδραμάτισή της. Η επίσκεψη σε έναν αρχαιολογικό χώρο ή σε ένα άλλο μνημείο μπορεί έτσι να αντιμετωπιστεί ως μια μορφή επιτέλεσης της μνήμης ή τελετουργικής εκδραμάτισής της, καθώς στο συγκεκριμένο χώρο αρθρώνεται μια ειδική συμβολική σχέση με το παρελθόν.

Στην προ-νεωτερική περίοδο, όπως υποστηρίζει ο Α. Γκίντενς,³⁴ σε όλους τους πολιτισμούς υπήρχαν τρόποι υπολογισμού του χρόνου, αλλά πριν από την εφεύρεση του μηχανικού ρολογιού, όταν κάποιος μιλούσε για τον χρόνο, τον συσχέτιζε και με άλλους δείκτες: το «πότε» ήταν τις περισσότερες φορές συνδεδεμένο με το «πού». Η εφεύρεση του μηχανικού ρολογιού άνοιξε το δρόμο στο διαχωρισμό του χώρου από τον χρόνο. Κατά συνέπεια, ενώ στη νεωτερικότητα συντελείται ο διαχωρισμός του χώρου και του χρόνου, είναι στον «τόπο», όπου επιδιώκεται η συνάρθρωση του χώρου και του χρόνου,

³² Samuel Raphael, ό. π., 205.

³³ Ρεπούση Μαρία, «Πηγές του τοπίου: Τα μνημεία και οι μνημειακοί τόποι», (επιστημονική επιμέλεια: Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Μεταίχμιο, 2004, 98.

³⁴ Giddens Antony, *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press, 1990.

συνάρθρωση που συμβάλλει στη συγκρότηση των σύγχρονων ταυτοτήτων. Έτσι, στο μνημείο, ο χώρος και ο χρόνος ενώνονται, η θρυμματισμένη σχέση τους επανασυστήνεται σε μια αξεδιάλυτη ενότητα. Ο χώρος του μνημείου είναι ο χρόνος εκτύλιξης του αξιομνημόνευτου γεγονότος.

Για την ελληνική εθνική περίπτωση μπορεί να υποστηριχθεί πως η έννοια του μνημείου προσδιορίζεται από τέσσερις βασικούς παράγοντες.³⁵ Ο πρώτος σχετίζεται με τις κυρίαρχες ιστοριογραφικές πρακτικές,³⁶ ο δεύτερος με τη δημιουργία του έθνους-κράτους,³⁷ ο τρίτος με την ιδέα της καταγωγής του σύγχρονου κράτους από την αρχαία Ελλάδα, ενώ ο τέταρτος σχετίζεται με το ιδεολόγημα της συνέχειας του ελληνισμού και την καλλιέργεια του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους.

Αν για το 19^ο αιώνα, μπορεί να υποστηριχθεί πως μνημείο θεωρείται το σπουδαίο αρχιτεκτόνημα ή το έργο τέχνης,³⁸ σύμφωνα με το «Χάρτη της Βενετίας» ή «Διεθνή Χάρτη Αποκατάστασης», ο οποίος διατυπώθηκε στο Β΄ Διεθνές Συνέδριο Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών των Ιστορικών Μνημείων στη Βενετία το 1964:

«Η έννοια ενός ιστορικού μνημείου δεν καλύπτει μόνο το μεμονωμένο αρχιτεκτονικό σύνολο, αλλά και την αστική ή αγροτική τοποθεσία που μαρτυρεί έναν ιδιαίτερο πολιτισμό, μια ενδεικτική εξέλιξη ή ένα ιστορικό γεγονός. Αυτό ισχύει όχι μόνο για τις μεγάλες δημιουργίες, αλλά και για τα ταπεινά έργα που με τον καιρό απέκτησαν πολιτιστική σημασία» (άρθρο 1).

Σε διεθνή συνάντηση που έγινε στο Παρίσι με πρωτοβουλία της UNESCO το 1972 και η οποία κατέληξε στην κατάρτιση της «Σύμβασης για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς»,³⁹ η έννοια του μνημείου διευρύνθηκε ακόμη περισσότερο και προέκυψε η διάκριση μεταξύ παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς και παγκόσμιας φυσικής κληρονομιάς. Στην πρώτη κατηγορία συμπεριλαμβάνονται μεμονωμένα αντικείμενα, οικιστικά σύνολα και, τέλος, τοπία που έχουν προκύψει ως συνδυασμός έργου του ανθρώπου και της φύσης, ενώ στη δεύτερη κατηγορία συμπεριλαμβάνονται οι γεωλογικοί και φυσιογραφικοί σχηματισμοί και τα φυσικά τοπία.

³⁵ Ρεπούση Μαρία, «Πηγές του τοπίου: Τα μνημεία και οι μνημειακοί τόποι», (επιστημονική επιμέλεια: Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Μεταίχμιο, 2004, 91.

³⁶ Λιάκος Αντώνης, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική συνάντηση στη Μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΕΙΕ/ΚΝΕ, 1994, 171-199.

³⁷ Anderson Benedict, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997 (μτφρ: Ποθητή Χαντζαρούλα).

³⁸ Ρεπούση Μαρία, *ό. π.*, 91.

³⁹ Στην Ελλάδα η συγκεκριμένη Σύμβαση επικυρώθηκε με το ν. 1126/1981 (ΦΕΚ Α΄ 32/10-2-1981).

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε πως σήμερα η έννοια του μνημείου διευρύνεται σε διάφορες κατευθύνσεις.⁴⁰ Εννοιολογικά η απόσταση μεταξύ πολιτιστικής κληρονομιάς, πολιτιστικού αγαθού και μνημείου μειώνεται με αποτέλεσμα η έννοια να περιλαμβάνει από τις μεγάλες δημιουργίες μέχρι τα ταπεινά έργα, ενώ επιπλέον η έννοια του μνημείου διευρύνεται μέσω της σύλληψης της έννοιας του μνημειακού συνόλου, έννοιας συναφούς με αυτή του πολιτιστικού τοπίου. Επιπλέον, ο μνημειακός προσδιορισμός αποκτά έντονα παροντικό χαρακτήρα, ενώ από τον εθνικό χαρακτήρα μεταβαίνουμε στην έννοια της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η διεύρυνση της έννοιας του μνημείου συναρτάται με την ανάδυση της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία γνωρίζει έντονη διεύρυνση και αυτή.⁴¹ Η γαλλική έννοια του «patrimoine» είναι μια ιδιαίτερα οικουμενική έννοια στις φιλοδοξίες της και καθολική στις προτιμήσεις της.⁴² Μπορούμε να δούμε στη σύλληψη του Musée des Arts et Traditions Populaires, το οποίο δημιουργήθηκε την περίοδο διακυβέρνησης της Γαλλίας από το Λαϊκό Μέτωπο, τη διεύρυνση της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς: στο μουσείο συμπεριλήφθηκαν και άυλα πολιτιστικά αγαθά, όπως στοιχεία σχετικά με τη λαϊκή ιατρική, τις τοπικές διαλέκτους και τα τοπικά τραγούδια.

Λέγοντας, λοιπόν, πολιτιστική κληρονομιά (cultural heritage, patrimoine culturel, patrimonio culturale) αναφερόμαστε σε ένα σύνολο πολιτιστικών στοιχείων,⁴³ τα οποία εντασσόμενα σε ένα αφηγηματικό σχήμα αναπαράστασης του παρελθόντος⁴⁴ αποκτούν αξία ως φορείς του παρελθόντος και ίχνη του στο παρόν. Ο έντονα παροντικός χαρακτήρας της κληρονομιάς και η βιωματική της έμφαση απασχολούν τον Λόβενταλ ως τα ισχυρά της όπλα, με τα οποία διεισδύει στις αντιλήψεις των ανθρώπων προκαλώντας ιστορικές συγχύσεις.⁴⁵ «Η πολιτιστική κληρονομιά παράγει ένα πολύ πλούσιο κείμενο, πολύ πιο πλούσιο από το κείμενο των ιστορικών, διότι είναι σε θέση να αξιοποιήσει το οπτικό υλικό και τις οπτικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος (σε κάποιες περιπτώσεις κινητοποιεί ακόμη και τις δυνατότητες της αφής, της γεύσης και

⁴⁰ Ρεπούση Μαρία, ό. π., 93.

⁴¹ Samuel Raphael, ό. π., 210.

⁴² Samuel Raphael, ό. π., 210 κ.ε.

⁴³ Όπως ορίζεται από τον νόμο 3028/2002: «Ως πολιτιστικά αγαθά νοούνται οι μαρτυρίες της ύπαρξης και της ατομικής και συλλογικής δραστηριότητας του ανθρώπου» (άρθρο 2: Έννοια όρων).

⁴⁴ Για την αφηγηματική λειτουργία και διάσταση της ιστορικής γραφής βλ. White Hayden, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore 1973.

⁴⁵ Lowenthal D., *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge, 1998, Cambridge University Press.

της όσφρησης)».⁴⁶ Ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι η μη δυνατότητα ακριβούς ορισμού της: τα πάντα (υλικά και άυλα) μπορούν να εντάσσονται ή εντάσσονται σε αυτή.

Η μεγάλη ιδιοτυπία της πολιτιστικής κληρονομιάς έγκειται στο ότι πρόκειται για πόρο μη ανανεώσιμο. Ως τέτοια θεωρείται ότι για λόγους δημόσιου συμφέροντος πρέπει να προστατεύεται από τις καταστρεπτικές συνέπειες της δράσης του χρόνου και των ανθρώπων. Η πολιτιστική κληρονομιά είναι δημόσιο αγαθό⁴⁷ και η κρατική παρέμβαση είναι επιβεβλημένη για το λόγο αυτό.⁴⁸ Η Ελένη Τροβά σχολιάζει ότι η «προστασία του περιβάλλοντος κατέληξε στο τέλος του 20^{ου} αι. να συγκαταλέγεται στους βασικούς σκοπούς του κράτους. Σκοπό του κράτους συνιστά και η επιλογή των στοιχείων εκείνων του παρελθόντος τα οποία θα συναποτελέσουν την εθνική ταυτότητα του λαού του. Μετά τον περιορισμό των οικονομικών πρωτοβουλιών των κρατών και του παρεμβατισμού, καθώς και την ιδιωτικοποίηση των περισσότερων δημόσιων υπηρεσιών, η μέριμνα για την ιστορία (πολιτιστικό περιβάλλον), το οικοσύστημα, τη φύση και την πόλη (φυσικό και οικιστικό περιβάλλον) αποτελούν, κατά κάποιον τρόπο, θεμελιώδη λόγο ύπαρξης της κρατικής δράσης, εκτός βεβαίως της διαχειριστικής άσκησης της εξουσίας που εκτελεί. Η προστασία (του περιβάλλοντος) υπό την έννοια αυτή δεν εννοείται μόνο ως διατήρησή του, αλλά ως δημιουργία του, ως κατασκευή του. Είναι μια πολιτική, ιστορική και αισθητική απόφαση περί του τι είναι περιβάλλον, τι επιλέγουμε να περιλαμβάνει και τι εξαφανίζουμε. Ο συσχετισμός του χώρου με το χρόνο είναι συνεπώς η συνισταμένη της προστασίας του περιβάλλοντος που δεν αποτελεί αυτονόητη κατάσταση, αλλά είναι προϊόν επιλογών...Η προστασία του περιβάλλοντος είναι μια επιλογή για το χώρο, η οποία αφορά τα κράτη τα οποία αποφασίζουν για τα εδάφη τους: μια απόφαση μνήμης ή λήθης».⁴⁹

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το τι θεωρείται μνημείο και τι εντάσσεται στην πολιτιστική κληρονομιά, σχετίζεται με το τι θεωρεί μια κοινωνία ότι αξίζει να θυμάται, καθώς και με την ιδιαίτερη κουλτούρα των ομάδων του κρατικού μηχανισμού που δραστηριοποιούνται σε αυτό τον τομέα δημόσιας πολιτικής.

⁴⁶ Φωτοπούλου Σταυρούλα, ό. π.

⁴⁷ Για την έννοια του δημόσιου αγαθού βλ. μεταξύ άλλων Καράγιωργας Δ. Π., *Δημόσια Οικονομική Ι. Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1981.

⁴⁸ Altvater Elmar, *Παγκοσμιοποίηση, Ιδιωτικοποιήσεις και Δημόσια Αγαθά*, The Monthly Review Imprint, Αθήνα 2006 (επιμ.: Κώστας Μελάς).

⁴⁹ Τροβά Ελένη, *Το πολιτιστικό περιβάλλον κατά το Σύνταγμα του 1975/86/2001*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 22-23.

1. 4. Πολιτιστική κληρονομιά και δημόσια αγαθά

Η παρέμβαση του κράτους στον τομέα της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς σχετίζεται με την αντιμετώπιση των πολιτιστικών αγαθών ως δημόσιων αγαθών. Στην κατανόηση αυτής της έννοιας θα μπορούσε να συμβάλει η διερεύνηση της προβληματικής που έχει αναπτυχθεί στο χώρο της οικονομικής επιστήμης για το συγκεκριμένο ζήτημα,⁵⁰ μολονότι η παρέμβαση του κράτους στον τομέα της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτέλεσε αντικείμενο του ενδιαφέροντος της οικονομικής επιστήμης μόλις κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η καθυστέρηση αυτή οφείλεται στο ότι αυτός ο τομέας της ανθρώπινης δημιουργίας θεωρείτο ως μη τυπικός ως προς τους νόμους της καπιταλιστικής παραγωγής, ενώ η σχετικά πρόσφατη ενασχόληση των οικονομολόγων με τον τομέα του πολιτισμού σχετίζεται με την εμπορευματοποίησή του, την ενίσχυση του τομέα των υπηρεσιών και την συνακόλουθη ανάπτυξη του προβληματισμού σχετικά με την παραγωγικότητα των υπηρεσιών.

Θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε στα παρακάτω τους λόγους που δικαιολογούν το χαρακτηρισμό των στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς ως πολιτιστικών αγαθών ως δημόσιων αγαθών:

1. Ένα μέρος της ζήτησης για πολιτιστικά αγαθά δεν μπορεί να επιμεριστεί στους καταναλωτές τους (αδιαιρετότητα) και γι' αυτό δεν μπορεί ικανοποιητικά να καλυφθεί από ιδιώτες παραγωγούς. Η αδιαιρετότητα αυτή σχετίζεται με τη φύση των συλλογικών αγαθών, με δραστηριότητες που προκαλούν ισχυρές εξωτερικότητες και με την αναγκαιότητα μεταβίβασης εισοδημάτων μεταξύ των γενεών. Η κατανάλωση ενός συλλογικού αγαθού από ένα άτομο δεν μειώνει τη διαθέσιμη ποσότητα για τα άλλα άτομα. Εξαιτίας, επιπλέον, του χαρακτηριστικού του μη αποκλεισμού του καταναλωτή, κάτι που οφείλεται είτε σε τεχνικούς λόγους είτε στο γεγονός πως ο αποκλεισμός θα αποδεικνυόταν εξαιρετικά κοστοβόρος, τα συλλογικά αγαθά συνδέονται με το φαινόμενο του τζαμπατζή/free rider. Τα μνημεία της αρχιτεκτονικής είναι τέτοια αγαθά,

⁵⁰ Για μια εισαγωγή στην συγκεκριμένη προβληματική βλ. μεταξύ άλλων Thorsby David, "Seven Questions in the Economics of Cultural Heritage", Hutter Michael και Rizzo Ilde (επιμ.), *Economic Perspectives on Cultural Heritage*, Macmillan Press, Λονδίνο 1997.

καθώς δύσκολα θα μπορούσε να εμποδιστεί κανείς από το να δει ένα μνημείο που δεσπόζει στο χώρο.⁵¹

Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις τα πολιτιστικά αγαθά προκαλούν ισχυρές εξωτερικότητες με αποτέλεσμα ο μηχανισμός της προσφοράς και της ζήτησης να μην μπορεί να λειτουργήσει ομαλά. Η προστασία, τέλος, της πολιτιστικής κληρονομιάς σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την κατανάλωση μελλοντικών γενεών. Καθώς τα μνημεία φθείρονται με το πέρασμα του χρόνου και η παραγωγή τους δεν μπορεί να επαναληφθεί, οφείλουμε να τα συντηρούμε προκειμένου να τα παραδώσουμε στις επόμενες γενιές, οι οποίες εξ ορισμού δεν μπορούν να διασφαλίσουν αυτή τη χρηματοδότηση.

2. Σημαντικό χαρακτηριστικό των πολιτιστικών αγαθών είναι η αβεβαιότητα στην αξιολόγησή τους. Η αβεβαιότητα αυτή στην αξιολόγηση σχετίζεται και με την αλλαγή των διαφόρων κριτηρίων με βάση τα οποία τα πολιτιστικά αγαθά αξιολογούνται. Τα κριτήρια αυτά βρίσκονται σε διαδικασία διαρκούς διαμόρφωσης και εξέλιξης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η καταστροφή που υπέστησαν πολλά από τα βυζαντινά μνημεία της χώρας μας τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια εξαιτίας της μη ενσωμάτωσής τους στον κανόνα της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Εξαιτίας αυτών των χαρακτηριστικών ο ρόλος των ειδικών στην αξιολόγηση των πολιτιστικών αγαθών είναι ιδιαίτερα σημαντικός και δεν μπορεί να αντικατασταθεί από τις πρόσκαιρες προτιμήσεις της αγοράς.

3. Σε πολλές, τέλος, περιπτώσεις τα πολιτιστικά αγαθά μπορούν να θεωρηθούν υπό προστασία αγαθά: πρόκειται για αγαθά για τα οποία εκδηλώνεται το κρατικό ενδιαφέρον, καθώς αυτό διαφέρει και συγκρούεται με το ατομικό. Έτσι, η σχετική με τις αρχαιότητες νομοθεσία επιβάλλει κυρώσεις σε αυτούς που με την οικοδομική δραστηριότητά τους βλάπτουν αρχαιότητες.

Η διαπίστωση της ανεπάρκειας της αγοράς, μολονότι φαίνεται να νομιμοποιεί την κρατική παρέμβαση, δεν νομιμοποιεί τον οποιονδήποτε τύπο παρέμβασης ούτε το εύρος αυτής της παρέμβασης. Οι κρατικές ενισχύσεις θεραπεύουν τις αποτυχίες της αγοράς και εξασφαλίζουν την πρόσβαση όλων των πολιτών στην κατανάλωση των πολιτιστικών αγαθών ή ικανοποιούν επιθυμίες ομάδων, που έχουν πρόσβαση στα κέντρα λήψης των αποφάσεων και προσανατολίζουν την κρατική δράση στους τομείς

⁵¹ Τα αγαθά που προσφέρει ο κινηματογράφος και το θέατρο θα μπορούσαν να θεωρηθούν μη καθαρά συλλογικά αγαθά, καθώς επιτρέπουν την εκδήλωση φαινομένων κορεσμού, αποκλεισμού λόγω τιμής καθώς και μη υποχρέωσης χρήσης.

του δικού τους ενδιαφέροντος, το οποίο παρουσιάζεται ως καθολικό και ταυτιζόμενο με το δημόσιο; Αν λάβουμε υπόψη το ειδικό βάρος που έχουν στον κρατικό μηχανισμό κατηγορίες μεσαίων στρωμάτων και διανοουμένων, μπορούμε καλύτερα να ερευνήσουμε το ερώτημα για το ποιων τις πολιτιστικές επιλογές τελικά ικανοποιεί σε πολλές περιπτώσεις η κρατική ενεργοποίηση στον τομέα του πολιτισμού.⁵² Για τους παραπάνω λόγους, θεωρείται σημαντική η αξιολόγηση των κρατικών πολιτικών για τον πολιτισμό.

Η οικονομική ανάλυση φωτίζει πολλές από τις πλευρές της κρατικής παρέμβασης στον τομέα του πολιτισμού αλλά δεν αρκεί για την πλήρη κατανόηση του πεδίου, καθώς οι βάσεις της είναι μονοσήμαντες, ενώ οι παράγοντες που διαμορφώνουν τις πολιτικές στο χώρο του πολιτισμού είναι πολλαπλοί. Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς έχει ως σκοπό «τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης χάριν της παρούσας και των μελλοντικών γενεών και την αναβάθμιση του πολιτιστικού περιβάλλοντος».⁵³ Ο ρόλος της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την δόμηση ταυτοτήτων και την ικανοποίηση της ανάγκης του «ανήκειν»⁵⁴ ως απαραίτητου παράγοντα για την ψυχοκοινωνική ασφάλεια. Με αυτή την έννοια ο χαρακτηρισμός πολλών από τα πολιτιστικά αγαθά ως δημόσιων αποτελεί αντικείμενο κυριαρχικής δημόσιας θέσπισης. Διαφωτιστικά στο σημείο αυτό είναι τα όσα διατυπώνει αναφορικά με τα δημόσια αγαθά ο Κ. Τσουκαλάς: «Δεν είναι η «φυσική» μη διαιρεσιμότητά τους ούτε η «αντικειμενική» μη διαπραγματευσιμότητά τους που τα καθιστά δημόσια, αλλά αντίθετα, με τη συμβολική ανάδειξή τους σε δημόσια, σημασιοδοτούνται ως αδιαίρετα και ως μη αγοραία...Με την έννοια αυτή, τα δημόσια αγαθά αποτελούν, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, θεμελιώδη έκφραση των κυρίαρχων ηθικών και πολιτισμικών αντιλήψεων για το τι «είναι» και τι συμβολίζει η κοινότητα».⁵⁵

⁵² Οι Thorsby και Withers έχουν υπογραμμίσει για την περίπτωση της Αυστραλίας την υπεροχή στην κατανάλωση κατηγοριών με υψηλά εισοδήματα και, ταυτόχρονα, το γεγονός πως αυτές οι ομάδες έχουν από τις κρατικές επιχορηγήσεις οφέλη υψηλότερα από τα ποσά που καταβάλλουν οι ίδιες. Thorsby David & Withers Glenn, *The Economics of the Performing Arts*, Edward Arnold, 1979.

⁵³ Νόμος 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΦΕΚ Α' 153), άρθρο 1.

⁵⁴ Λιάκος Αντώνης, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Πόλις, 2005.

⁵⁵ Τσουκαλάς Κ., *Είδωλα Πολιτισμού*, Θεμέλιο, 1991, 424.

1. 5. Το ελληνικό νομικό και θεσμικό πλαίσιο προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς

Το πρώτο συστηματικό ελληνικό νομικό κείμενο που αποβλέπει στην προστασία πολιτιστικών αγαθών είναι ο Νόμος της 10/22.5.1834 της Αντιβασιλείας «Περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών». Ο νόμος αυτός αποτελεί έργο του Maurer και περιέλαβε διατάξεις περί αρχαιοτήτων, οι οποίες μάλλον βασίζονταν στο ιταλικό δίκαιο.⁵⁶ Ο Ν. ΒΧΜΣΤ'/1899 καθιέρωσε αυστηρότερο σύστημα κυριότητας επί των αρχαίων αναγνωρίζοντας αποκλειστικό δικαίωμα κυριότητας του Κράτους επί παντός αρχαίου οπουδήποτε ανακαλυπτόταν αυτό. Το αυστηρό αυτό σύστημα διατηρήθηκε μέχρι το Ν. 5351/32, με τον οποίο κάμφθηκε η αυστηρότητα του Ν. ΒΧΜΣΤ' και αναγνωρίστηκε και πάλι δικαίωμα κυριότητας των ιδιωτών υπό τις προϋποθέσεις που προβλέπονταν στο νέο νόμο. Πολλές από τις αντιφάσεις της κωδικοποίησης του 1932 οφείλονται στη διαφορετική προσέγγιση της κάθε περιόδου σχετικά με τα δικαιώματα ιδιοκτησίας επί των αρχαίων.

Με το Ν. 1469/50⁵⁷ «Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης, μεταγενέστερων του 1830» επεκτάθηκε η προστασία, την οποία παρέχει η αρχαιολογική νομοθεσία και στα μετά το 1830 χρονολογούμενα – τα αποκαλούμενα ως νεώτερα – μνημεία, κτήρια, ιστορικούς τόπους κτλ. Στις ρυθμίσεις του νόμου αυτού είναι ορατή η επίδραση της αναζήτησης της «ελληνικότητας» με τους όρους που προσδιόρισε η –συμβατικά καλούμενη- «γενιά του '30».⁵⁸

Ο νόμος φρόντιζε για την προστασία όχι όλων ανεξαιρέτως των έργων της περιόδου μετά το 1830, όπως ισχύει για τα «αρχαία», αλλά για κάποια εξ αυτών που «χρηζουν κρατικής προστασίας». Ο νόμος δεν έθετε χρονικό όριο για την κατασκευή του αντικειμένου, μετά το οποίο παύει η προστασία, και άρα, με βάση τις διατάξεις του, μπορούσαν να τύχουν κρατικής προστασίας και έργα σύγχρονων δημιουργών. Η ισχύς της προστασίας που προσέφερε ο νόμος αυτός για τα νεώτερα κτίσματα δεν ήταν η ίδια

⁵⁶ Δωρής Ευάγγελος Φιλ., *Το Δίκαιον των Αρχαιοτήτων. Νομοθεσία – Νομολογία – Ερμηνεία*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1985, 29. Για το ιταλικό νομικό και θεσμικό πλαίσιο της περιόδου βλ. Guido Guerzoni, “Cultural Heritage and Preservation Policies: Notes on the History of the Italian Case”, Hutter Michael και Rizzo Ilde (επιμ.), *Economic Perspectives on Cultural Heritage*, Macmillan Press, 1997, 107-132.

⁵⁷ ΦΕΚ 169/Α'/7-8-1950.

⁵⁸ Για το θέμα της ελληνικότητας βλ. Τζιόβας Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, 1989.

με τα προγενέστερα του 1453, αλλά ο νομοθέτης με το άρθρο 5 του νόμου αυτού εξομοίωνε «σχετικώς και ουχί πλήρως», κατά την έγκυρη ερμηνεία του νόμου, το καθεστώς προστασίας αυτών με τα προηγούμενα.⁵⁹ Οι αρχικές διατάξεις του Ν. 1469/1950 έδιναν τις σχετικές αρμοδιότητες για τα νεώτερα μνημεία στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ενώ με τη διάταξη του άρθρου 12, παρ. 1 του ν.δ. 4177/61 η αρμοδιότητα πέρασε στον Υπουργό Προεδρίας της Κυβερνήσεως και το 1971 στον Υπουργό Πολιτισμού και Επιστημών⁶⁰

Όσον αφορά τα μνημεία που είναι μεταγενέστερα του 1830 προκύπτει (από τις διατάξεις των άρθρων 1 και 5 του ν. 1469/1950 και του άρθρου 52 κ.ν. 5351/1932) ότι αυτά εντάσσονται σε 2 κατηγορίες : α) σε εκείνα τα οποία χαρακτηρίζονται ως «έργα τέχνης, χρίζοντα ειδικής προστασίας» και β) σε αυτά τα οποία έχουν «ιστορικήν σπουδαιότητα». Τα μεν πρώτα (έργα τέχνης) πρέπει να συγκεντρώνουν τα ιδιαίτερα εκείνα στοιχεία που τους προσδίδουν το χαρακτήρα του έργου τέχνης, δηλαδή ανθρώπινου δημιουργήματος με καλλιτεχνική ιδιαιτερότητα που προκαλεί στο θεατή αισθητική απόλαυση, τα δε δεύτερα (με ιστορική σπουδαιότητα) πρέπει να συνδέονται κατ' αρχήν με σπουδαίο ιστορικό γεγονός ή με προσωπικότητα του ιστορικού βίου ή, ακόμη, να έχουν σπουδαιότητα για την ιστορία της αρχιτεκτονικής.

Σύμφωνα με το νομοθετικό πλαίσιο έτσι όπως αυτό είχε διαμορφωθεί και με το νόμο του 1950, θεωρούνται αυτομάτως ως προστατευόμενα μνημεία (συμβατικά δηλώνονται ως «αρχαία») όλα τα ακίνητα πολιτιστικά αγαθά, τα οποία χρονολογούνται έως την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους το 1830. Τα νεώτερα μνημεία δεν προστατεύονται εκτός αν αποφασιστεί να προστατευτούν, ενώ αντίθετα τα αρχαία μνημεία προστατεύονται εκτός αν αποφασιστεί να μην προστατευτούν. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί πως η αντίληψη του μνημείου μέσα από το πρίσμα του ν. 1469/1950 είναι ιδιαίτερα περιοριστική και συνδέεται με τις απόψεις που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο.

Μέχρι το 1975 δεν υπήρχε συνταγματική πρόβλεψη στην Ελλάδα για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Με το Σύνταγμα του 1975, και συγκεκριμένα με το άρθρο 24, κατοχυρώνεται συνταγματικά η προστασία των πολιτιστικών αγαθών και μάλιστα με καινοτόμο πνεύμα, καθώς στο άρθρο αυτό υιοθετείται ένας δυναμικός όρος για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών, ο όρος «πολιτιστικό περιβάλλον», η

⁵⁹ Δωρής Ευάγγελος Φιλ., ό. π., 333.

⁶⁰ Το Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, το οποίο ιδρύθηκε το 1971, μετονομάστηκε σε Υπουργείο Πολιτισμού το 1985.

προστασία του οποίου αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Ο ενιαίος χαρακτήρας της προστασίας του φυσικού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος που θεσπίζει το ελληνικό Σύνταγμα είναι καινοτομική και δεν απαντά σε συντάγματα άλλων χωρών. Η φύση του δικαιώματος που θεμελιώνει το άρθρο 24 είναι μικτή και με ποικίλες έννομες συνέπειες.⁶¹

Το πολιτιστικό περιβάλλον, ως λόγος της προοδευτικής πολεοδομίας της δεκαετίας του `70-`80 από κοινού με το φυσικό, συνιστά σύλληψη του χώρου ως συνόλου, χώρου στον οποίο εντάσσεται και η ανθρώπινη δράση και η φύση. Ο συγκεκριμένος όρος σχετίζεται με το γαλλικό όρο “patrimoine culturel”, ο οποίος πρωτοεμφανίστηκε στο γαλλικό δίκαιο στο Διάταγμα της 24 Ιουλίου 1959⁶² για τον οργανισμό του υπουργείου πολιτισμού της Γαλλίας. Στη γαλλική γλώσσα χρησιμοποιείται και ο όρος *environnement culturel* με το ίδιο νόημα.⁶³

Ο πιο πρόσφατος νόμος για ζητήματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, ο ν. 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΦΕΚ Α' 153), ορίζει τα πολιτιστικά αγαθά ως μαρτυρίες της ύπαρξης και της ατομικής και συλλογικής δραστηριότητας του ανθρώπου (άρθρο 2, περ. α'). Ο νομοθέτης ακολουθεί την παρατηρούμενη διεθνώς διεύρυνση της έννοιας των πολιτιστικών αγαθών που είναι δυνατόν να τύχουν προστασίας.⁶⁴ Απομακρύνεται από τον αισθητισμό,⁶⁵ αλλά και από μια έντονα αρχαιοκεντρική προσέγγιση, που χαρακτήριζε την προγενέστερη νομοθεσία: τα αρχαία και τα μεταγενέστερα προστατευόμενα πολιτιστικά αγαθά ή «μνημεία» αντιμετωπίζονται πλέον με το ίδιο πνεύμα, μολονότι η έκταση και η ένταση της προστασίας των πολιτιστικών αγαθών που χρονολογούνται ιδίως έως και το 1453 παραμένει αυξημένη.⁶⁶ Αφετέρου είναι πλέον δυνατόν να χαρακτηριστούν πολιτιστικά αγαθά ως μνημεία όχι αποκλειστικά ή έστω

⁶¹ Τροβά Ελένη, *Το πολιτιστικό περιβάλλον κατά το Σύνταγμα του 1975/86/2001*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 14.

⁶² Décret du 24 Juillet 1959.

⁶³ Τροβά Ελένη, *ό. π.*, 34.

⁶⁴ Για την διεύρυνση του αντικειμένου της προστασίας που επιχειρείται με το νόμο 3028/2002 βλ. Βουδούρη Δ., «Ο νέος νόμος 3028/2002 υπό το φως των διεθνών και ευρωπαϊκών κανόνων για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς», Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημόσιου Δικαίου/European Public Law Center, (επιμ. Ε. Τροβά) *Η Πολιτιστική Κληρονομιά και το Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004, 26-32.

⁶⁵ Για μια οξυδερκή κριτική του αισθητισμού στην προσέγγιση των αγαθών της πολιτιστικής κληρονομιάς, βλ. Κωνσταντίνος Δημήτριος, *Η Πόλη, το Μουσείο, το Μνημείο. Δοκίμια πολιτιστικής διαχείρισης*, Scripta, Αθήνα 2003.

⁶⁶ Αυτό συμβαίνει, καθώς η σημασία όλων ανεξαιρέτως των πολιτιστικών αγαθών που χρονολογούνται έως και το 1453 (ακινήτων αλλά και κινητών) τεκμαίρεται απευθείας από το νόμο, ο οποίος τα χαρακτηρίζει ως αρχαία μνημεία (άρθρα 2 περ. β', αα', 6 παρ. 4 και 20 παρ. 2), ενώ το καθεστώς προστασίας τους καθορίζεται από την αρχή της κυριότητας του κράτους (άρθρα 7 παρ. 1 και 21 παρ. 1).

προεχόντως λόγω της καλλιτεχνικής τους αξίας, όπως προέβλεπε ο νόμος 1469/1950 όσον αφορά τα μεταγενέστερα του 1830 κινητά ιδίως πολιτιστικά αγαθά, αλλά λόγω της κοινωνικής, αρχιτεκτονικής, πολεοδομικής, τεχνικής, βιομηχανικής, λαογραφικής, εθνολογικής ή εν γένει ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους (άρθρα 2 περ. β', ββ', 6 παρ. 1 περ. β' και γ', 20 παρ. 1 περ. γ', δ', ε' και παρ. 6).

Όλα τα ακίνητα αρχαία μνημεία προστατεύονται εκ του νόμου και χωρίς να απαιτείται η έκδοση οποιασδήποτε διοικητικής πράξης⁶⁷. Τα νεώτερα ακίνητα μνημεία τα οποία ανάγονται στην περίοδο από το 1830 έως και πριν τα εκάστοτε εκατό τελευταία χρόνια, προστατεύονται ως μνημεία εφόσον χαρακτηρίζονται ως τέτοια με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού, λόγω της αρχιτεκτονικής, πολεοδομικής, κοινωνικής, εθνολογικής, λαογραφικής, θρησκευτικής ή εν γένει ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους. Τέλος, ως προς τα ακίνητα μνημεία, τα οποία ανάγονται στην περίοδο των εκάστοτε τελευταίων εκατό ετών, προκειμένου για τον χαρακτηρισμό τους ως μνημείων, απαιτείται να θεμελιώνεται αυτός στην ιδιαίτερη, και όχι απλή, ιστορική, καλλιτεχνική ή επιστημονική σημασία τους.

Ο νόμος συγκαταλέγει ακόμη στο πεδίο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς την ανάδειξη και ένταξή της στη σύγχρονη κοινωνική ζωή. Η ολοκληρωμένη προστασία και χρήση συμπληρώνεται με τη θεσμοθέτηση του Εθνικού Αρχείου Μνημείων για την καταγραφή, τεκμηρίωση και επιστημονική αξιοποίηση των μνημείων. Τέλος, η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς ενσωματώνεται στο χωροταξικό, αναπτυξιακό, περιβαλλοντικό και πολεοδομικό σχεδιασμό (άρθρο 3). Λαμβάνεται, έτσι, υπόψη η αρχή της ολοκληρωμένης προστασίας ή συντήρησης (integrated conservation), η οποία μνημονεύεται ιδίως στις συμβάσεις της Γρανάδας και της Βαλέτας και σε διάφορες εργασίες του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η έννοια της ολοκληρωμένης συντήρησης⁶⁸ (integrated conservation) φέρνει στο προσκήνιο, εκτός των άλλων, τις ακόλουθες γενικές κατευθύνσεις:

1. την ένταξη της προστασίας σε ευρύτερα προγράμματα χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού.
2. την οργανωμένη προστασία των συνόλων και των κτισμάτων συνοδείας.

⁶⁷ Άρθρο 6 Ν. 3028/2002.

⁶⁸ Κωνστάντιος Δημήτριος, «Η έννοια της ολοκληρωμένης συντήρησης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και η ελληνική εμπειρία», *Η Πόλη, το Μουσείο, το Μνημείο. Δοκίμια πολιτιστικής διαχείρισης*, Scripta, Αθήνα 2003, 37-43.

3. την ενεργοποίηση των κοινωνικών παραγόντων, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, τη συμμετοχή και την πληροφόρηση των πολιτών ως αναγκαίων στοιχείων της προστασίας.

Κατά τη διάρκεια των νομοπαρασκευαστικών εργασιών είχε προταθεί από την νομοπαρασκευαστική επιτροπή η πρόβλεψη για μια επιπλέον κατηγορία προστατευόμενων χωρικών συνόλων, εκτός από τους αρχαιολογικούς χώρους και τους ιστορικούς τόπους, των αρχιτεκτονικών συνόλων.⁶⁹ Αυτά ορίζονταν ως ομοιογενή σύνολα αστικών, αγροτικών ή άλλων κατασκευών, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους μεταγενέστερων του 1830, που σχηματίζουν ενότητες και των οποίων η προστασία επιβάλλεται λόγω της ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους και ειδικότερα λόγω αρχιτεκτονικής, κοινωνικής, τεχνικής σημασίας τους σύμφωνα με τους ορισμούς της Σύμβασης της Γρανάδας που έχει κυρωθεί με νόμο.⁷⁰

Οι ειδικές ρυθμίσεις που προβλέπονταν για τα αρχιτεκτονικά σύνολα απαλείφθηκαν ύστερα από τις αντιρρήσεις του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων. Αρχιτεκτονικά σύνολα καλύπτονται και τώρα από το νόμο 3028, ιδίως από τον ορισμό των ιστορικών τόπων, που καταλαμβάνει και εκτάσεις που περιέχουν μνημεία (άρθρο 2 περ. δ'). Το σημαντικότερο είναι ότι προβλέπονταν ο χαρακτηρισμός και η οριοθέτησή τους με προεδρικό διάταγμα μετά από πρόταση των Υπουργών Πολιτισμού και Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, των δύο δηλ. συναρμόδιων Υπουργών.

Η υιοθέτηση αυτής της πρόβλεψης θα συνέβαλε στην ενίσχυση της προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, αλλά δεν έγινε δεκτή κατά τη διεξαγωγή του ενδοκυβερνητικού διαλόγου.⁷¹ Κατά τη γνώμη της Δ. Βουδούρη πρόκειται για θέμα που παραπέμπει στην προβληματική διατήρηση σε ισχύ παράλληλων νομοθεσιών σχετικών με την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς (σε ό,τι αφορά τόσο μεμονωμένα οικοδομήματα όσο και σύνολα)⁷² και επικαλυπτόμενων αρμοδιοτήτων μεταξύ ιδίως Υπουργείου Πολιτισμού και ΥΠΕΧΩΔΕ.⁷³

⁶⁹ Σωτηροπούλου Δ. Λ., «Καινοτομίες του νέου νόμου. Η συμβολή του διαλόγου κατά τη νομοπαρασκευαστική επεξεργασία για την διαμόρφωση του κανονιστικού πλαισίου», Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημόσιου Δικαίου/European Public Law Center, (επιμ. Ε. Τροβά) *Η Πολιτιστική Κληρονομιά και το Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004, 47-48.

⁷⁰ Σύμβαση για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Ευρώπης (Γρανάδα, 1985), που κυρώθηκε με τον ν. 2039/1992 (ΦΕΚ Α' 61), άρθρο 1 παρ. 2 (ορισμός αρχιτεκτονικών συνόλων).

⁷¹ Σωτηροπούλου Δ. Λ., ό. π., 47.

⁷² Του ν. 3028/2002 (και προηγουμένως του ν. 1469/1950), αφενός, και του άρθρου 4 του ν. 1577/1985 «Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός» (ΦΕΚ Α' 210), όπως έχει τροποποιηθεί με το ν. 2831/2000 (ΦΕΚ Α' 40), αφετέρου. Για το θέμα βλ. περισσότερα στοιχεία στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο της εργασίας.

⁷³ Βουδούρη Δ., ό. π., 31-32.

Το 1975 είχε οριστεί από το Συμβούλιο της Ευρώπης ως "Ευρωπαϊκό Έτος Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς". Αυτός είναι ο λόγος που το έτος αυτό αποτελεί ορόσημο των προσπαθειών που κατέβαλαν κρατικοί, ιδιωτικοί και άλλοι φορείς για την προστασία της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς. Μεταξύ των πολλών εκδηλώσεων που έγιναν, πραγματοποιήθηκε ένα Συνέδριο που κατέληξε στη διατύπωση της ονομαζόμενης Διακήρυξης του Άμστερνταμ, η οποία εισήγαγε την έννοια της ολοκληρωμένης συντήρησης, που υιοθετήθηκε στη Σύμβαση της Γρανάδας.⁷⁴ Η Σύμβαση για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης γνωστή και ως σύμβαση της Γρανάδας, η οποία κυρώθηκε με τον ν. 2039/92, δίνει τον ορισμό της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς στο άρθρο 1:

Στην έννοια της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς περιλαμβάνονται τα εξής ακίνητα αγαθά:

Α. τα μνημεία: ως μνημεία νοούνται κάθε κατασκευή ιδιαίτερα σημαντική λόγω του ιστορικού, αρχαιολογικού, καλλιτεχνικού, επιστημονικού, κοινωνικού ή τεχνικού της ενδιαφέροντος, συμπεριλαμβανομένων των εγκαταστάσεων ή διακοσμητικών στοιχείων, που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα τους.

Β. τα αρχιτεκτονικά σύνολα: ως αρχιτεκτονικά σύνολα νοούνται ομοιογενή σύνολα αστικών ή αγροτικών κατασκευών, σημαντικών λόγω του ιστορικού, αρχαιολογικού, καλλιτεχνικού, επιστημονικού, κοινωνικού ή τεχνικού τους ενδιαφέροντος, συναφή μεταξύ τους ώστε να σχηματίζουν ενότητες, που μπορούν να οριοθετηθούν τοπογραφικά.

Γ. οι τόποι: ως τόποι νοούνται έργα του ανθρώπου και της φύσης, εν μέρει κτισμένα, τα οποία αποτελούν εκτάσεις τόσο χαρακτηριστικές και ομοιογενείς, ώστε να μπορούν να οριοθετηθούν τοπογραφικά και τα οποία είναι σημαντικά λόγω του ιστορικού, αρχαιολογικού, καλλιτεχνικού, επιστημονικού, κοινωνικού και τεχνικού τους ενδιαφέροντος.

⁷⁴ Ειδικά για τη Σύμβαση της Γρανάδας βλ. Παπακωνσταντίνου Α., «Η Σύμβαση της Γρανάδας για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και το Σύνταγμα», *Νόμος και Φύση*, 1/99.

1. 6. Πολεοδομική ρύθμιση και προστασία πολιτιστικής κληρονομιάς

Η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ πολεοδομικής νομοθεσίας και προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς στην ελληνική περίπτωση οφείλει να λάβει υπόψη της κάποιες κρίσιμες παραμέτρους. Κατ' αρχάς, πρέπει να ληφθεί υπόψη πως μέχρι σχετικά πολύ πρόσφατα η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς ταυτιζόταν σχεδόν με την προστασία των αρχαιοτήτων, και δη αυτών που ανήκαν στην κλασική αρχαιότητα. Το ενδιαφέρον για την προστασία πολιτιστικών αγαθών προερχομένων από μεταγενέστερες περιόδους αναπτύχθηκε σταδιακά ακολουθώντας αντίστοιχες διεργασίες ενσωμάτωσης αυτών των περιόδων στο εθνικό αφήγημα της ιστορίας⁷⁵ και, σε μεγάλο βαθμό, παρέμεινε λιγότερο αυστηρή και συστηματοποιημένη.

Η δεύτερη κρίσιμη παράμετρος σχετίζεται με την εξέλιξη της πολεοδομίας στη χώρα μας και την ποιότητα της κρατικής ρυθμιστικής πολιτικής στον τομέα αυτό.⁷⁶ Το πρόβλημα της κρατικής ρύθμισης των όρων αξιοποίησης της ατομικής ιδιοκτησίας γης είναι εξαιρετικά πολύπλοκο, καθώς το κράτος με την πολεοδομική νομοθεσία αλλοιώνει τους όρους της ελεύθερης αγοράς και προκαλεί περιορισμούς στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας, οι οποίοι αποβλέπουν στην ικανοποίηση του γενικού συμφέροντος.

Διαφορετική και αποκλίνουσα είναι η ελληνική εμπειρία στον τομέα αυτό σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη, όπου η πολεοδομία αναπτύχθηκε με συστηματικότητα και ορθολογισμό. Η απόκλιση αυτή μπορεί να συσχετιστεί με το γεγονός πως, ενώ στη Δυτική Ευρώπη η ανάπτυξη της μαζικής κοινωνίας συνοδεύτηκε από τη συγκρότηση πολυσυλλεκτικών μαζικών κομμάτων και ομάδων συμφερόντων με μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αυτονομίας από το κράτος,⁷⁷ στην Ελλάδα κυρίαρχη παρέμεινε η πελατειακού τύπου συγκρότηση του κράτους και της πολιτικής.⁷⁸ Αυτή η πελατειακού τύπου συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας εκφράστηκε και στον τομέα της κρατικής παρέμβασης στον τομέα της πολεοδομίας. Πολύ χαρακτηριστικά φαίνεται αυτό στο παρακάτω απόσπασμα:

⁷⁵ Λιάκος Αντώνης, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική συνάντηση στη Μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΕΙΕ/ΚΝΕ, 1994, 171-199.

⁷⁶ Για την έννοια της ρύθμισης που παράγεται από την κρατική πολιτική βλ. . Για την έννοια της ποιότητας της ρύθμισης βλ. Καρκατσούλης Παναγιώτης, *Το κράτος σε μετάβαση*,

⁷⁷ Καβουλάκος Κάρολος-Ιωσήφ, «Η λογική και τα αποτελέσματα της κρατικής ρύθμισης του αστικού χώρου στη μεσοπολεμική Αθήνα», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, Α' τόμος, 150-151.

⁷⁸ Για το θέμα βλ. και στο επόμενο υποκεφάλαιο της εργασίας.

«Η Στρατιωτική πόλις εις το Γουδί ανηγέρθη εις βάρος της λειτουργίας της πόλεως, της οποίας απέσπασε πολύτιμον τμήμα μέχρι των υπωρειών του Υμηττού, απαραίτητον δια την δημιουργίαν ζώνης πρασίνου προς ψυχαγωγίαν των κατοίκων. Η ανέγερσις δε αυτής εις το μέρος τούτο είναι ακόμη περισσότερο παράλογος, εφ' όσον δεν έχει όλας τας απαιτούμενας προϋποθέσεις και δεν εκπληροί απολύτως τον προορισμόν της ως Στρατιωτικής πόλεως. Έγινεν όμως, διότι το ηθέλησαν οι Στρατιωτικοί, παρά τας διαμαρτυρίας του τεχνικού κόσμου και ολοκλήρου του Αθηναϊκού λαού.⁷⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία που παρέχει ο Καραντινός και για τις περιπτώσεις των πόλεων της Κορίνθου και του Λουτρακίου, οι οποίες αποτελούν «δύο από τις σπάνιας περιπτώσεις ανεγέρσεως εκ βάθρων νέων πόλεων και των οποίων όμως τα σχέδια έχουν γίνει με τον πλέον περιορισμένον και αντιεπιστημονικόν τρόπον.»⁸⁰

«Αι απόψεις των τεχνικών υπηρεσιών δια την Κόρινθον ήσαν να αναμορφωθή το σχέδιον, ώστε να κτισθή η πόλις επί νέων βάσεων, πλην η αντίδρασις των ιδιοκτητών, εξιχθείσα εις πολιτικάς πιέσεις, ουδέν επέτρεψε, δεν κατωρθώθη δε να επιβληθούν ουδέ πρασιαί εις πολλάς οδούς, ως επεδιώχθη τότε, περιοριζομένου του υπερβολικού πλάτους των εντός των αναγκαίων δια την κυκλοφορίαν ορίων. Και αυτά ακόμη αι πρασιαί δεν έγιναν δεκταί υπό των ιδιοκτητών, καίτοι ήσαν προς ατομικόν των όφελος, απορριφθείσαι τότε υπό τούτων δια δημοψηφίσματος, το οποίον ενήργησε τότε η Κυβέρνησις, εξαρτήσασα εκ των αποτελεσμάτων αυτού την επιβολήν του μέτρου.»⁸¹

Έχοντας υπόψη μας τα παραπάνω, μπορούμε να δούμε πιο συγκεκριμένα τον τρόπο με τον οποίο συσχετίστηκαν στην ελληνική περίπτωση τα δύο αυτά διακριτά, από μια άποψη, πεδία άσκησης δημόσιας πολιτικής, το πεδίο της πολεοδομίας και το πεδίο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους σώζεται μια επιστολή, την οποία απέστειλε ο Σταμάτιος Κλεάνθης στον Υπουργό Εσωτερικών και με την οποία ο διάσημος αρχιτέκτονας ζητεί να του επιτραπεί να συνεργαστεί με τον επίσης γνωστό συνάδελφό του γερμανό αρχιτέκτονα Εδουάρδο Σάουμπερτ, προκειμένου από κοινού να

⁷⁹ Καραντινός Π., , «Δια το σχέδιον της πόλεως των Αθηνών», *Τεχνικά Χρονικά*, 100/1936, 216.

⁸⁰ Καραντινός Π., ό. π., 214.

⁸¹ Καραντινός Π., ό. π., υποσημείωση, 214-215.

εκπονήσουν το πολεοδομικό σχέδιο της Αθήνας.⁸² Το Μάιο της ίδιας χρονιάς, του 1832, δίνεται επίσημη εντολή στους δύο αρχιτέκτονες να συντάξουν «σχέδιον δια τας Νέας Αθήνας, έχοντες υπ' όψει την δόξαν και το κάλλος των Αρχαίων».⁸³ Στη συνέχεια, την 29^η Ιουνίου/11^η Ιουλίου 1833 ο Όθων εκδίδει το Διάταγμα «Περί ανοικοδομήσεως της πόλεως των Αθηνών και της εκείσε μεταθέσεως της έδρας της Κυβερνήσεως», με το οποίο εγκρίνεται το ρυμοτομικό σχέδιο των Κλεάνθη-Σάουμπερτ και καθορίζεται η μετάθεση των δημόσιων αρχών στην Αθήνα.

Βλέπουμε, λοιπόν, πως από τα πρώτα πολεοδομικά σχέδια που εκπονήθηκαν για την Αθήνα μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους και την ανακήρυξή της συγκεκριμένης πόλης σε πρωτεύουσα της χώρας, η ρύθμιση του αστικού χώρου συνδέεται με τη μέριμνα για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, υπό τους περιοριστικούς και συχνά τραγικούς για μνημεία άλλων περιόδων όρους, τους οποίους έθετε η μονομέρεια που συνεπαγόταν η ταύτιση της προστασίας με το αποκλειστικό ενδιαφέρον για «την δόξαν και το κάλλος των Αρχαίων».

Παρά την αμφίδρομη σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ πολεοδομικής και αρχαιολογικής νομοθεσίας σταδιακά μετά το 1923,⁸⁴ οπότε και ψηφίστηκε το ν. δ. της 17.7.1923 «περί σχεδίων πόλεων και κωμών», που συνιστά την πρώτη συστηματική πολεοδομική νομοθεσία της χώρας, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η σχέση μεταξύ πολεοδομικού σχεδιασμού και προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό σχέση εξωτερική, καθώς ούτε η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς είχε αναχθεί σε στόχο του πολεοδομικού σχεδιασμού, ούτε ο πολεοδομικός σχεδιασμός αντιμετωπιζόταν ως μέσο προστασίας των μνημείων.

Αυτή η πραγματικότητα θα αρχίσει να αλλάζει με την ψήφιση του Συντάγματος του 1975, το οποίο είναι και το πρώτο Σύνταγμα της χώρας που ρητά επιτάσσει την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η ενσωμάτωση της προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος στο χωροταξικό σχεδιασμό αποτέλεσε μια θεσμική καινοτομία του ν. 360/1976, η οποία δεν συνάντησε θεσμικό ισοδύναμο στους δύο

⁸² Αναφέρεται από Γκιζέλη Βίκα Δ., «Η αυθαίρετη δόμηση Ι», Υπουργείο Πολιτισμού, Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 140.

⁸³ Μπίρης Κώστας Η., Αι Αθήναι εις τον 20^ο αιώνα, Εκδ. του Καθιδρύματος Πολεοδομίας και Ιστορίας Αθηνών, 1966, 22.

⁸⁴ Για μια επισκόπηση βλ. Πολύζος Γιάννης, «Μεταρρυθμιστικά όνειρα και πολεοδομικές ρυθμίσεις», Υπουργείο Πολιτισμού, Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 36-46.

βασικούς πολεοδομικούς νόμους που ακολούθησαν τα αμέσως επόμενα χρόνια,⁸⁵ καθώς ούτε ο Ν. 947/1979 «Περί οικιστικών περιοχών», ούτε ο Ν. 1337/1983, αντιμετώπισαν το πολιτιστικό περιβάλλον ως οργανικό στοιχείο του πολεοδομικού σχεδιασμού, αλλά ως αυτοτελές αντικείμενο η ρύθμιση του οποίου παραπέμφθηκε στο Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό⁸⁶ και ιδίως στις διατάξεις του άρθρου 4 αυτού, που αφορούν την προστασία των παραδοσιακών οικισμών και των διατηρητέων κτηρίων.

Κατά τη δεκαετία του '90, η αντίληψη αυτή άρχισε να υποχωρεί, καθώς στο πλαίσιο των πολεοδομικών και χωροταξικών ρυθμίσεων που θεσπίστηκαν εκείνη την περίοδο, επιχειρήθηκε η ενσωμάτωση της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς στη βασική πολεοδομική νομοθεσία. Έτσι, το άρθρο 91 του νόμου 1892/90 (ΦΕΚ 101/Α/31-7-90)⁸⁷ δίνει το δικαίωμα στην Αρχαιολογική Υπηρεσία να θεσμοθετεί ζώνες αδόμητες (ζώνες Α) σε αρχαιολογικούς χώρους με απλή διαδικασία δημοσιεύσεώς τους σε ΦΕΚ. Ταυτόχρονα ο ίδιος νόμος καθορίζει ότι για τις ζώνες Β, οι οποίες συνήθως περιβάλλουν τις αδόμητες, δομούνται υπό όρους και έχουν ποικίλες χρήσεις, η Υπηρεσία κάνει πρόταση συγκεκριμένη στο ΥΠΕΧΩΔΕ, προκειμένου να αναλάβει αυτό, ως συναρμόδιο Υπουργείο, την έκδοση Προεδρικού Διατάγματος. Μέχρι την ψήφιση του συγκεκριμένου νόμου το ΥΠΕΧΩΔΕ είχε αυτή την αρμοδιότητα και για τις δύο ζώνες (Α, Β). Με βάση το νόμο αυτό δόθηκε για πρώτη φορά στον Υπουργό Πολιτισμού η δικαιοδοσία να προβαίνει απ' ευθείας σε ρυθμίσεις σε εκτός σχεδίου περιοχές Αρχ/κών Χώρων. Η υποβολή, συνεπώς, εισηγήσεων για θεσμοθέτηση ζωνών προστασίας των Αρχ/κών Χώρων συνιστά ουσιώδες καθήκον των Εφορειών του Υπουργείου Πολιτισμού, η εκτέλεση ή μη του οποίου είναι ελέγξιμη (δέσμια αρμοδιότητα).

Στην κατεύθυνση της ενσωμάτωσης της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς στους στόχους του πολεοδομικού σχεδιασμού, κινούνται και οι ρυθμίσεις του άρθρου 1 του ν. 2508/1997 «Βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη των πόλεων και οικισμών της χώρας και άλλες διατάξεις»,⁸⁸ οι οποίες προβλέπουν ότι σκοπός του πολεοδομικού

⁸⁵ Γιαννακούρου Γ. Π., «Σχεδιασμός του χώρου και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς: Από το Ν.Δ. του 1923 στο Ν. 3028/2002», Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημόσιου Δικαίου/European Public Law Center, (επιμ. Ε. Τροβά) *Η Πολιτιστική Κληρονομιά και το Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004, 183.

⁸⁶ Ν. 1577/1985.

⁸⁷ Βλ. επίσης τις εγκυκλίους: ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ39/34826/1797/23.8.90: Θέμα: Θεσμοθέτηση οριοθετήσεως ζώνης Α, αδομήτου, από την Υπηρεσία. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ39/51815/2954/1.11.1996: Θεσμοθέτηση Ζωνών Α και Β προστασίας Αρχ/κών Χώρων.

⁸⁸ «Βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη των πόλεων και οικισμών της χώρας και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 124 Α').

σχεδιασμού είναι και η προστασία, ανάδειξη και αναβάθμιση των πολιτιστικών πόλων και των πυρήνων των παραδοσιακών οικισμών, καθώς και των λοιπών στοιχείων αρχαιολογικού, ιστορικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος των πόλεων, των οικισμών και του περιαστικού χώρου. Στο ίδιο άρθρο καθιερώνεται η υποχρέωση του πολεοδομικού σχεδιασμού να εναρμονίζεται με τους όρους προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Σε εφαρμογή των ρυθμίσεων αυτών, τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια (ΓΠΣ), που αποτελούν την πρώτη βαθμίδα του πολεοδομικού σχεδιασμού, δεν περιορίζονται πλέον, όπως τα αντίστοιχα σχέδια του ν. 1337/1983, αποκλειστικά στον καθορισμό των περιοχών που εντάσσονται στο σχέδιο πόλεως, αλλά επεκτείνονται και στον καθορισμό περιοχών προστασίας, στις οποίες περιλαμβάνονται και οι αρχαιολογικοί χώροι, οι ιστορικοί τόποι και άλλα πολιτιστικά στοιχεία.⁸⁹ Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο συγκεκριμένος νόμος είναι θεσπισμένος στο πνεύμα της ολοκληρωμένης συντήρησης, όπως αυτή ορίζεται στη Σύμβαση της Γρανάδας του 1985 για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Ευρώπης.

Αντίστοιχες προβλέψεις περιλαμβάνει και ο ν. 2742/1999 για το χωροταξικό σχεδιασμό, σύμφωνα με τον οποίο η προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί περιεχόμενο των χωροταξικών σχεδίων που συντάσσονται σε εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο, καθώς και των σχεδίων που συντάσσονται σε εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο, καθώς και των σχεδίων ολοκληρωμένων αστικών παρεμβάσεων (ΣΟΑΠ), τα οποία αποβλέπουν ιδίως στη διατήρηση και ανάδειξη της αστικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ο νόμος 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΦΕΚ Α' 153) αποτελεί την πιο πρόσφατη προσπάθεια για σύζευξη των χωροταξικών και πολεοδομικών ρυθμίσεων με τις ρυθμίσεις για την προστασία των μνημείων, αρχαιολογικών χώρων, ιστορικών τόπων και παραδοσιακών συνόλων. Χαρακτηριστικές είναι οι διατάξεις του νόμου που αποτυπώνουν τις αρχές της ολοκληρωμένης συντήρησης και ορίζουν ότι η προστασία «...περιλαμβάνεται στους στόχους οποιουδήποτε επιπέδου χωροταξικού, αναπτυξιακού, περιβαλλοντικού και πολεοδομικού σχεδιασμού...» (άρθρο 3 παρ. 3) καθώς και άλλες που ειδικότερα προβλέπουν την ένταξη των προστατευόμενων χώρων στο γενικότερο σχεδιασμό, όπως την προσωρινή οριοθέτηση αρχαιολογικών χώρων, στο πλαίσιο της διαδικασίας σύνταξης του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου ή άλλων χωρικών σχεδίων, η οποία ισχύει έως ότου γίνει η οριστική τους οριοθέτηση (άρθρο 12 παρ. 2). Η προστασία της

⁸⁹ Βλ. άρθρο 5 παρ. 4 του ν. 2508/1997.

πολιτιστικής κληρονομιάς οφείλει να ενσωματώνεται στο χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό, μετατρέπόμενη, έτσι, από όριο σε αντικείμενο των χωροταξικών και πολεοδομικών σχεδίων.⁹⁰ Ταυτόχρονα, όμως, ο νέος νόμος δεν επιλύει ζητήματα, όπως τη διατήρηση των παράλληλων νομικών καθεστώτων για την προστασία των παραδοσιακών οικισμών, αφενός ως αρχαιολογικών χώρων και ιστορικών τόπων (άρθρα 14 και 16 ν. 3028/2002) και αφετέρου ως πολεοδομικών, αρχιτεκτονικών και αισθητικών συνόλων (άρθρο 4 του ΓΟΚ, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 3 του ν. 2831/2000).

Επιχειρώντας μια μικρή ιστορική αναδρομή, διαπιστώνουμε ότι η προστασία των παραδοσιακών οικισμών της χώρας προβλέφθηκε για πρώτη φορά σε επίπεδο νόμου πριν από την ισχύ του Συντάγματος του 1975. Συγκεκριμένα, με το άρθρο 79 του ΓΟΚ 1973 (Ν.Δ.8/1973, ΦΕΚ 124 Α), ορίστηκε ότι «Δια Προεδρικών Διαταγμάτων εκδιδόμενων προτάσσει του υπουργού Δημοσίων Έργων, κατόπιν αιτιολογημένης εκθέσεως της κατά περίπτωσιν αρμοδίας υπηρεσίας, δύνανται να καθορίζονται οικισμοί ή τμήματά τους ως διατηρητέα, λόγω του ιδιαίτερου ιστορικού, λαογραφικού, πολεοδομικού, αισθητικού ή και αρχιτεκτονικού χαρακτήρος αυτών».

Στη συνέχεια και υπό την ισχύ της συνταγματικής διάταξης του άρθρου 24, το άρθρο 79 του ΓΟΚ του 1973, αντικαταστάθηκε με την παρ.1 του άρθρου 4 του ν. 622/1977 (ΦΕΚ 171 Α), με την οποία ορίστηκε ότι «Δια Προεδρικών Διαταγμάτων, εκδιδόμενων προτάσσει του Υπουργού Δημοσίων Έργων, κατόπιν αιτιολογημένης εκθέσεως της κατά περίπτωσιν αρμοδίας υπηρεσίας, δύναται προς διατήρησιν ιδιαίτερου ιστορικού, λαογραφικού, πολεοδομικού, αισθητικού και αρχιτεκτονικού χαρακτήρος να χαρακτηρίζονται κτίρια ως διατηρητέα ή οικισμοί ή τμήματα αυτών ως παραδοσιακοί και να θεσπίζονται όροι και περιορισμοί δομήσεως διάφοροι του δια του παρόντος Νομοθετικού Διατάγματος καθοριζομένων τοιούτων».

Με το άρθρο 4 του Γ.Ο.Κ. 1985, όπως αυτό ισχύει μετά το ν. 2831/2000, καθορίζονται οι δυνατότητες προστασίας, τόσο των ακινήτων της αρχιτεκτονικής, όσο και της φυσικής κληρονομιάς, δηλαδή το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον των οικισμών, ενώ παράλληλα διευρύνεται η προστασία και σε παραδοσιακά στοιχεία του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος που βρίσκονται εκτός παραδοσιακών οικισμών, όπως είναι τα λιθόστρωτα που ενώνουν οικισμούς, γεφύρια, φάροι, κλπ.

Σύμφωνα με την παρ.2 του άρθρου 4 του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού (ν.1577/1985, Α' 210), το οποίο τροποποιήθηκε με το άρθρο 1 παρ.2 περ. α' του

⁹⁰ Γιαννακούρου Γ. Π., ό. π., 182-183.

ν.1772/1988 (Α' 91) και συμπληρώθηκε με το άρθρο 22 του ν.2300/1995 (ΦΕΚ 69 Α): «Με απόφαση του Υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, που εκδίδεται ύστερα από αιτιολογημένη έκθεση της αρμόδιας υπηρεσίας του Υπουργείου και δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, μπορεί να χαρακτηρίζονται ως διατηρητέα μεμονωμένα κτίρια ή τμήματα κτιρίων ή συγκροτήματα κτιρίων, ως και στοιχεία του περιβάλλοντος χώρου αυτών, όπως επίσης και στοιχεία του φυσικού ή και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος χώρου, όπως αυλές, κήποι, θυρώματα και κρήνες, καθώς και μεμονωμένα στοιχεία πολεοδομικού (αστικού ή αγροτικού) εξοπλισμού ή δικτύων, όπως πλατείες, κρήνες, διαβατικά λιθόστρωτα, γέφυρες που βρίσκονται εντός ή εκτός οικισμών για το σκοπό που αναφέρεται στην προηγούμενη παράγραφο – με σκοπό δηλ. τη διατήρηση και ανάδειξη της ιδιαίτερης ιστορικής, πολεοδομικής, αρχιτεκτονικής, λαογραφικής, κοινωνικής και αισθητικής φυσιογνωμίας τους- και να καθορίζονται ειδικοί όροι προστασίας και περιορισμοί δόμησης και χρήσης, κατά παρέκκλιση από τις διατάξεις του νόμου αυτού και από κάθε άλλη γενική ή ειδική διάταξη. Με όμοια απόφαση μπορεί να χαρακτηρίζεται ως διατηρητέα η χρήση ακινήτου, με ή χωρίς κτίσματα εντός ή εκτός οικισμών.

Η παραπάνω έκθεση αποστέλλεται στον οικείο δήμο ή κοινότητα, ο οποίος εντός πέντε ημερών από τη λήψη της, υποχρεούται να την αναρτήσει στο δημοτικό ή κοινοτικό κατάστημα. Για την ανάρτηση αυτή δημοσιεύεται από τον δήμο ή την κοινότητα σχετική πρόσκληση προς τους ενδιαφερόμενους σε μια τοπική εφημερίδα, αν εκδίδεται, ή σε μια εφημερίδα της πρωτεύουσας του νόμου. Οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να διατυπώσουν τυχόν αντιρρήσεις προς την αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων μέσα σε προθεσμία είκοσι ημερών από την ημερομηνία δημοσίευσης της πρόσκλησης. Σε περίπτωση που ο δήμος δεν τηρήσει τα πιο πάνω, η περαιτέρω διαδικασία χαρακτηρισμού συνεχίζεται νόμιμα μετά την πάροδο ενός μήνα από την αποστολής της έκθεσης στο δήμο ή την κοινότητα. Η παραπάνω διαδικασία μπορεί να παραλείπεται, εφόσον η έκθεση κοινοποιηθεί απευθείας στον ενδιαφερόμενο. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, ο ενδιαφερόμενος δύναται να διατυπώσει τις αντιρρήσεις του μέσα σε ένα μήνα από την κοινοποίηση της έκθεσης».

Η διατήρηση αυτής της πολυνομίας έρχεται σε αντίθεση με το πνεύμα της έννοιας της ολοκληρωμένης συντήρησης⁹¹ (integrated conservation), η οποία επιτάσσει την ένταξη της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς σε ευρύτερα προγράμματα χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού και το συντονισμό των φορέων προστασίας και πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού.

Η έννοια της ολοκληρωμένης συντήρησης έρχεται σε αντίθεση, επιπλέον, με την προσπάθεια αποτροπής της ανθρώπινης επέμβασης και της εισαγωγής νέας χρήσης σε ακίνητα μνημεία, με την οποία ταυτιζόταν για ένα μεγάλο διάστημα η έννοια της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Το μεγαλύτερο μειονέκτημα της «αρνητικής» προσέγγισης για την προστασία των μνημείων είναι ότι τα αποκόπτει από τη ζωντανή σχέση τους με τους φυσικούς τους χρήστες, αλλά και από τη σχέση τους με το υπόλοιπο δομημένο περιβάλλον, μέσα στο οποίο υπάρχουν.

Από την Έδρα Πολεοδομίας του ΕΜΠ είχε εκδοθεί το 1975 ένα ενδιαφέρον φυλλάδιο για τη διατήρηση των παραδοσιακών οικισμών που συμπύκνωνε και προσδιόριζε τη στάση πολλών Ελλήνων αρχιτεκτόνων στο θέμα, σε αντιπαράθεση τόσο προς τη «μουσειακή» αντίληψη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, όσο και προς τη «σκηνογραφική» μίμηση των προτύπων τους προς τουριστική εκμετάλλευση από την πλευρά του ΕΟΤ. Στο φυλλάδιο γίνεται η ενδιαφέρουσα παρατήρηση ότι ο αρνητικός τρόπος με τον οποίο ασκεί την πολιτική της η Αρχαιολογική Υπηρεσία (απαγορεύεται η ανοικοδόμηση και οι προσθήκες που αλλοιώνουν το χαρακτήρα του οικισμού κτλ, χωρίς ιδιαίτερη μέριμνα και επεξεργασία μέτρων για την υποστήριξη των κατοίκων σε θέματα βελτίωσης της ποιότητας ζωής τους μέσα στο διατηρητέο περιβάλλον) «προσανατολίζει την οικονομική βάση των οικισμών στον τουρισμό».⁹² Η αντίδραση στην πολιτική της «αρνητικής προστασίας» εκδηλώθηκε έντονα κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1980, από την πλευρά αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων που θεωρούσαν εφικτή την άσκηση μιας εναλλακτικής δημόσιας πολιτικής στους ιστορικούς οικισμούς.

Έχοντας υπόψη όλα αυτά τα προβλήματα στο συντονισμό, τις καθυστερήσεις στην ενσωμάτωση της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς στους στόχους του πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού και τη δυσκολία υπέρβασης των προβληματικών στοιχείων που ενυπάρχουν στην «αρνητική» προσέγγιση της προστασίας, θα μπορούσαμε καλύτερα να κατανοήσουμε τα προβλήματα που

⁹¹ Κωνστάντιος Δημήτριος, «Η έννοια της ολοκληρωμένης συντήρησης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και η ελληνική εμπειρία», *Η Πόλη, το Μουσείο, το Μνημείο. Δοκίμια πολιτιστικής διαχείρισης*, Scripta, Αθήνα 2003, 37-43.

⁹² ΕΜΠ, Έδρα Πολεοδομίας, *Διατήρηση Παραδοσιακών Οικισμών*, Αθήνα, 1975, 29.

αναδύθηκαν γύρω από το συγκρότημα των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου
Αλεξάνδρας.

Κεφάλαιο 2: Οι Προσφυγικές Πολυκατοικίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας

2. 1. Ιστορικό Πλαίσιο

Με τη μικρασιατική καταστροφή και τον ερχομό των προσφύγων στην Ελλάδα η χώρα έρχεται αντιμέτωπη με το φαινόμενο της συγκέντρωσης πληθυσμού στα αστικά κέντρα, συγκέντρωσης που δεν αποτελεί συνέπεια της βιομηχανικής ανάπτυξης. Με αυτήν την έννοια, το ελληνικό κράτος έρχεται αντιμέτωπο με ένα τεράστιο πρόβλημα ενσωμάτωσης ενός πληθυσμού που άγγιζε το 1.200.000 πρόσφυγες, δηλαδή όσο περίπου ήταν το ¼ του πληθυσμού της χώρας.⁹³

Η ενσωμάτωση αυτή δεν θα επιτυχανόταν παρά μόνο εάν επιδιωκόταν η στεγαστική αποκατάσταση να συνδυαστεί με την παραγωγική αξιοποίηση του προσφυγικού πληθυσμού. Ας σημειωθεί ότι οι μισοί περίπου πρόσφυγες (578.824 ή 47%) εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές, ενώ οι υπόλοιποι (643.025 ή 53%) στις αστικές.⁹⁴ Στην Αθήνα έφτασαν 129.380 πρόσφυγες αυξάνοντας τον πληθυσμό της κατά 40%,⁹⁵ ενώ στον Πειραιά 101.185 πρόσφυγες προκάλεσαν πληθυσμιακή άνοδο κατά 74%.⁹⁶

Ο ερχομός των προσφύγων συντελείται σε μια περίοδο, κατά την οποία το κράτος είχε αρχίσει να ενεργοποιείται πιο συστηματικά στον τομέα της πολεοδομίας ή τουλάχιστον είχε ωριμάσει η ιδέα πως έπρεπε να υπάρξει οργανωμένη παρέμβαση σε αυτό το πεδίο. Την ίδια περίοδο στη μεσοπολεμική Ευρώπη η κρατική δραστηριοποίηση είναι ιδιαίτερα έντονη: οι πόλεις υποβάλλονταν σε ορθολογικές ρυθμίσεις, ενώ ταυτόχρονα σχεδιάζονταν πάρκα και διαμορφώνονταν πλαζ και γήπεδα

⁹³ Απογραφή 1920: 5.531.474 κάτοικοι, απογραφή 1928: 6.204.684. Βλάχου Γ., Γιαννίτσαρη Γ., Χατζηκώστα Ε., «Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά στην περίοδο 1920-40. Προσφυγικές πολυκατοικίες», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1979, τχ. 12, 124.

⁹⁴ Βλάχου Γ., Γιαννίτσαρη Γ., Χατζηκώστα Ε., ό. π., 117.

⁹⁵ Ο πληθυσμός της Αθήνας, που στα μέσα του 1833 ήταν μόλις 4.000 κάτοικοι, υπερτριπλάσιαστηκε και το 1837 αριθμούσε 14.000 κατοίκους, για να συνεχίσει να αυξάνεται. Το 1856 οι κάτοικοι της πρωτεύουσας ήταν 31.000 και το 1907 έφθασαν τους 167.000. (Χρ. Αγριαντώνη, Ευ. Μπουρνόβα, Κ. Παπαθανασόπουλος, Γ. Προγουλάκης, Μ. Ρηγίνος, Τζ. Χαρλαύτη, Χρ. Χατζηιωσήφ) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, 155.

⁹⁶ Αθήνα: απογραφή 1920: 317.209, απογραφή 1928: 459.211, πρόσφυγες: 129.380.

Πειραιάς: απογραφή 1920: 135.833, απογραφή 1928: 251.659, πρόσφυγες: 101.185. Βλάχου Γ., Γιαννίτσαρη Γ., Χατζηκώστα Ε., ό. π., 124.

που ικανοποιούσαν την ανάγκη για φως και σωματική άσκηση.⁹⁷ Βέβαια, η ανάδυση της πολεοδομίας στη δυτική Ευρώπη μπορεί να τοποθετηθεί στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.⁹⁸ Ως πρώτοι πολεοδομικοί νόμοι θεωρούνται οι Νόμοι για τη δημόσια υγεία (Public Health Code 1848 και 1875) που επιχείρησαν να αμβλύνουν την αθλιότητα των οικιστικών συνθηκών της εργατικής τάξης στην Αγγλία, των λεγόμενων slums, ενώ στη συνέχεια θεσπίστηκε ο Νόμος για την κατοικία (Housing Code 1890) και, τέλος, ο Town Planning Code (1909), ο οποίος επεδίωκε μια συνολικότερη αντιμετώπιση των προβλημάτων.

Αν κατά το 19^ο αιώνα οι κοινωνικές διεκδικήσεις, που είχαν αρχίσει να προβάλλονται, κατέληξαν στα πρώτα νομοθετήματα και τις πρώτες προτάσεις κοινωνικής κατοικίας, στη μεσοπολεμική περίοδο η συζήτηση γύρω από το ζήτημα γίνεται πολύ έντονη, ενώ παράλληλα οι ανάλογες αναζητήσεις στο χώρο της αρχιτεκτονικής εντείνονται. Ωριμάζουν, με άλλα λόγια, οι συνθήκες, προκειμένου να τεθεί το ζήτημα της οργανωμένης δόμησης ως απάντησης στις στεγαστικές ανάγκες των ευρωπαϊκών κοινωνιών, εννοώντας με τον όρο «οργανωμένη δόμηση» (Ο. Δ.) κατοικιών τη μαζική κατασκευή κατοικιών από ένα φορέα, ιδιωτικό ή δημόσιο, που παραχωρούνται στους χρήστες σε μορφή έτοιμης κατοικίας.

Κατά την ίδια περίοδο στην Βιέννη, χάρη στο φόρο κατοικίας που επιβλήθηκε το 1923, ξεκίνησε ένα μεγάλο ποσοστό οικιστικό πρόγραμμα στο πλαίσιο του οποίου μέχρι το 1933 κατασκευάστηκαν περίπου 65.000 διαμερίσματα. Το Παρίσι, χάρη στο νόμο Loucheur του 1928 που θεσμοθέτησε την κρατική συμμετοχή στο πρόγραμμα κατοικιών χαμηλού κόστους, -σε εφαρμογή ήδη από το 1914-, διεύρυνε σε μεγάλο βαθμό το οικιστικό του πρόγραμμα.

Το 1924 η Κοινωνία των Εθνών, στο Διεθνές Συνέδριο Εργασίας, διαμόρφωσε πρόταση σύστασης προς τα κράτη-μέλη της για την κρατική συνδρομή στην κατασκευή φθηνών και υγιεινών εργατικών κατοικιών.⁹⁹ Η Association Internationale d'Habitation, που έχει τακτικά μέλη της σε όλο τον κόσμο αρχιτεκτονικούς συλλόγους και κοινωφελείς εταιρείες και οργανώσεις, έδωσε, μέσα από τα συνέδριά της σε διάφορες πόλεις (Βερολίνο 1931, Πράγα 1935, Παρίσι 1937, Μεξικό 1938, Στοκχόλμη 1939) την

⁹⁷ Mazower Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Α' έκδοση, Αλεξάνδρεια, 2001, (μετάφραση από τα αγγλικά: Κώστας Κουρεμένος), 98.

⁹⁸ Στοιχεία για την γένεση και την ανάπτυξη της πολεοδομίας υπάρχουν στο Σαρηγιάννης Γεώργιος Μ., *Αθήνα 1830 – 2000. Εξέλιξη – Πολεοδομία – Μεταφορές*, Συμμετρία, Αθήνα 2000, 15-23.

⁹⁹ Κωνσταντινοπούλου Μάρη, «Η οργανωμένη δόμηση», Υπουργείο Πολιτισμού, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 135.

ευκαιρία σε προσωπικότητες από τον τεχνικό κόσμο να διαγράψουν κατευθύνσεις και λύσεις για όλα τα σχετικά ζητήματα.

Στο χώρο της αρχιτεκτονικής οι εξελίξεις διευκόλυναν τις παραπάνω κατευθύνσεις, καθώς, ήδη από το 1890 με την εμφάνιση της Art Nouveau στην Ευρώπη, η τάση για απομάκρυνση και απαλλαγή από την ιστορικίζουσα ιδεολογία άνοιξε το δρόμο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα για την επικράτηση των ανανεωτικών δυνάμεων στην αρχιτεκτονική στα πλαίσια των νέων απαιτήσεων της εποχής που δημιούργησε η βιομηχανική επανάσταση.

Το μοντέρνο κίνημα στην Ευρώπη, που αρχίζει να εξελίσσεται αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εκφράζει τις νέες ιδεολογικές τάσεις στην αρχιτεκτονική. Η ανάγκη στέγασης μεγάλων στρωμάτων πληθυσμού σε σύγχρονα οικονομικά κτίσματα, η επιθυμία για μια επανάσταση στην αρχιτεκτονική και για μια ρήξη με την αναπαραγωγή στερεότυπων μορφών, η σκοπιμότητα της λειτουργίας και οι δυνατότητες που παρέχουν τα νέα οικοδομικά υλικά, και κυρίως το οπλισμένο σκυρόδεμα, οδηγούν στην άποψη για κατασκευή κτισμάτων απλών με λιτές όψεις και μεγάλα ανοίγματα, στην πλαστικότητα του κτηριακού όγκου, στη λειτουργικότητα της κάτοψης και στην απόλυτη απόρριψη διακοσμητικών στοιχείων ως περιττών.

Η κρατική ενεργοποίηση στον τομέα αυτό απαιτούσε την ανάπτυξη και την οργάνωση του τεχνικού και επιστημονικού κόσμου και κυρίως τη σύνδεση του κόσμου αυτού με το κράτος. Στην κατεύθυνση αυτή κινήθηκε και το ελληνικό κράτος. Το 1914 αναδιαρθρώνονται οι Δημόσιες Τεχνικές Υπηρεσίες, που υπάγονταν μέχρι τότε στο Υπουργείο Εσωτερικών, καθώς ιδρύεται το Υπουργείο Συγκοινωνιών με καθαρά τεχνικό χαρακτήρα. Το 1914 (Ν. 388/20.11.1914), επίσης, το Σχολείον Βιομηχάνων Τεχνών, υπαγόμενο ως τότε στο Υπουργείο Εσωτερικών, μετονομάστηκε σε Εθνικόν Μετσόβειον Πολυτεχνείον, έγινε ισότιμο προς το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η εποπτεία της διοίκησής του υπήχθη στην αρμοδιότητα του νεοϊδρυθέντος Υπουργείου Συγκοινωνιών (και πιο συγκεκριμένα στην αρμοδιότητα της Διεύθυνσης Δημόσιων Έργων), ενώ το 1917 ιδρύονται τρεις νέες σχολές, Αρχιτεκτόνων, Χημικών Μηχανικών και Τοπογράφων. Το 1923 ιδρύεται το Τεχνικόν Επιμελητήριο της Ελλάδος, με την διπλή υπόσταση του επαγγελματικού φορέα των μηχανικών και ταυτοχρόνως του τεχνικού συμβούλου του κράτους.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Για τα παραπάνω βλ. Χαστάογλου Βίλμα, «Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου», (επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, 93-112, καθώς και Καβουλάκος Κάρολος-Ιωσήφ, «Η λογική και τα αποτελέσματα της κρατικής

Στο χώρο της αρχιτεκτονικής οι αντιστάσεις δεν είναι μικρές. Στην Ελλάδα, τουλάχιστον μέχρι το 1920, βρίσκουν μικρή απήχηση οι προσπάθειες για απαλλαγή από την ιδεολογία της ιστορικίζουσας αρχιτεκτονικής. Οι αρχιτεκτονικές μορφές παραμένουν προσκολλημένες στα ιστορικά στυλ και επικρατεί έντονος φορμαλισμός, καθώς δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην μορφή και υποβαθμίζεται το τεχνικό και λειτουργικό πρόβλημα της αρχιτεκτονικής. Την περίοδο αυτή η αρχιτεκτονική του ακαδημαϊκού εκλεκτικισμού έχει ως χαρακτηριστικό και τη χρησιμοποίηση των νέων δομικών υλικών και κατασκευαστικών δυνατοτήτων, όπως των μεταλλικών φορέων και του οπλισμένου σκυροδέματος. Τα υλικά αυτά παρουσιάζονται με το γνωστό στην Ευρώπη τρόπο της εποχής, δηλαδή καλυμμένα από διακοσμητικά μοτίβα διαφόρων ρυθμών.

Παρόλα αυτά, οι πρώτοι απόφοιτοι της νεοσύστατης αρχιτεκτονικής σχολής του Πολυτεχνείου, -Μητσάκης, Βαλεντής και Καραντινός μεταξύ άλλων-, αλλά και όσοι έχουν σπουδάσει στο εξωτερικό, όπως οι Πικιώνης και Δεσποτόπουλος, έχουν επαφή με τα έργα του Bauhaus¹⁰¹ και του Le Corbusier, και πολλοί από αυτούς τα παρακολουθούν με ενθουσιασμό. Οι αναζητήσεις της εποχής και κάποιοι δάσκαλοί τους επηρέασαν πάρα πολύ τις πρώτες γενιές αποφοίτων της νεοϊδρυθείσης Αρχιτεκτονικής Σχολής το 1917. Μεταξύ των πρώτων αποφοίτων οι Άγγελος Σιάγας, Νίκος Μητσάκης, Κυριάκος Παναγιωτάκος, Στάμος Παπαδάκης, Θουκυδίδης Βαλεντής υπήρξαν πρωτοπόροι του μοντέρνου. Και βεβαίως οι Γιάννης Δεσποτόπουλος, Γεώργιος Κοντολέων, Πάνος Νικολή Τζελέπης, οι οποίοι σπούδασαν στο εξωτερικό και συγκεκριμένα στο Bauhaus και στο Αννόβερο ο πρώτος, στην École special οι άλλοι δύο.¹⁰²

Ενώ σε άλλες κατηγορίες κτηρίων (κατοικίες,¹⁰³ σχολεία,¹⁰⁴ νοσοκομεία) οι επιδράσεις, έστω και έμμεσες, του μοντέρνου κινήματος αποτελούν σταθερό γνώρισμα

ρύθμισης του αστικού χώρου στη μεσοπολεμική Αθήνα», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, Α' τόμος, 148-149. Βλ. επίσης Παπαλεξόπουλος Δημήτρης, «Τεχνικός και σχεδιασμός των χώρων: πρωτοπορία ή εκσυγχρονισμός», (επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, 133-139. Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα – Νίκος Παπαμίχος, «Ρύθμιση του χώρου: πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις», (επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, 113-132.

¹⁰¹ Το Bauhaus ιδρύεται το 1919 στην Βαϊμάρη, ως σχολή μαθητείας που εγκαινιάζει το νέο αισθητικό, τεχνικό και κοινωνικό περιεχόμενο της σύγχρονης αρχιτεκτονικής. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Τουρνικιώτης Παναγιώτης, *Ιστοριογραφία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής*, Αλεξάνδρεια, 2002.

¹⁰² Ρούσση Βάσω, «Επώνυμες και μη κατοικίες του μοντέρνου κινήματος», Υπουργείο Πολιτισμού – 1^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, *Η προστασία των κτηρίων του προπολεμικού μοντερνισμού στην Αθήνα* (Πρακτικά Ημερίδας), Αθήνα 2000, 42.

¹⁰³ Ρούσση Βάσω, *ό. π.*, 39-46.

της μεσοπολεμικής αρχιτεκτονικής, η μορφολογία των αρχιτεκτονημάτων «γοήτρου» παραμένει δέσμια του ακαδημαϊσμού και του εκλεκτικισμού, είτε πρόκειται για αναθέσεις, είτε για αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς.¹⁰⁵

Μεταξύ των πολεοδόμων και των αρχιτεκτόνων διαμορφώνεται σταδιακά μια θετική στάση απέναντι στη λύση του πολυώροφου κτηρίου με το σκεπτικό πως η υψηλή δόμηση σε κεντρικές περιοχές θα απέτρεπε την άναρχη επέκταση της πρωτεύουσας. Σχετικά ομόφωνη φαίνεται να ήταν και η συνειδητοποίηση της ανάγκης για συντονισμένη κρατική παρέμβαση, προκειμένου να αποφευχθούν τα φαινόμενα της κερδοσκοπίας και της εμπορευματοποίησης.¹⁰⁶

Ο προβληματισμός αυτός, ο οποίος αναπτύσσεται εκείνη την περίοδο, συμπίπτει με τα πρώτα μέτρα που παίρνει το ελληνικό κράτος στην κατεύθυνση επίλυσης του στεγαστικού προβλήματος, καθώς το αίτημα για κατοικία δεν διατυπώνεται μόνο από τους πρόσφυγες, αλλά απασχολεί όλα τα αστικά στρώματα. Το ν. δ. της 17.7.1923 «περί σχεδίων πόλεων και κωμών» αποτελεί την πρώτη συστηματική πολεοδομική νομοθεσία της χώρας, ενώ λίγα χρόνια πριν, το 1917, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, τότε Υπουργός Μεταφορών, είχε προκαλέσει τη δημοσίευση του νόμου 858, σύμφωνα με τον οποίο το ύψος των κτηρίων θα καθοριζόταν στο εξής με ειδικά διατάγματα, ενώ μέχρι τότε καθοριζόταν αυθαίρετα. Το πρώτο διάταγμα που αναφέρεται στο θέμα του μέγιστου ύψους του κτηρίου μέσα στην πόλη δημοσιεύεται τελικά δύο χρόνια αργότερα, το Νοέμβριο του 1919.¹⁰⁷

Το ν. δ. της 15^{ης} Νοεμβρίου 1923 «Περί συστάσεως Συνεταιρισμού Δημοσίων Υπαλλήλων προς ανέγερσιν ευθηνών οικιών», η ισχύς των διατάξεων του οποίου επεκτείνονται στους αξιωματικούς και στους αναπήρους πολέμου με τα διατάγματα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1923 και 10^{ης} Οκτωβρίου 1925, καθώς και το νομοσχέδιο «Περί της κατ' ορόφους ή διαμερίσματα ιδιοκτησίας» που θα μετασχηματιστεί δυο χρόνια αργότερα, το 1929, στο νόμο «Περί της ιδιοκτησίας κατά ορόφους» εισάγοντας τον θεσμό της οριζόντιας ιδιοκτησίας, όπως και ο νόμος «Περί συστάσεως οικοδομικών

¹⁰⁴ Για το πρόγραμμα κατασκευής σχολικών κτηρίων όπου η σφραγίδα του μοντέρνου αρχιτεκτονικού κινήματος υπήρξε έντονη, βλ. παρακάτω.

¹⁰⁵ Πολύβιος Γούζιος-Μιχάλης Πιτένης, «Η επίσημη αρχιτεκτονική», Υπουργείο Πολιτισμού, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 105-108.

¹⁰⁶ Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Διερεύνηση της επιρροής του μοντέρνου κινήματος στον σχεδιασμό και την ανέγερση των προσφυγικών κατοικιών στην Αθήνα και τον Πειραιά (1930-1940)», www.greekarchitects.gr.

¹⁰⁷ Γκιζέλη Βίκα Δ., ό. π., 265-266.

συνεταιρισμών αστών προσφύγων», άνοιξαν το δρόμο για τις μεγάλες αλλαγές που ακολούθησαν.

Το 1923, ο νόμος «περί ευθηνής κατοικίας»¹⁰⁸ επιδιώκει να συμβάλει στην επίλυση του προβλήματος της στέγασης των λιγότερο ευνοημένων στρωμάτων. Δικαιούχοι είναι ανάπηροι πολέμου, υπάλληλοι και συνταξιούχοι, εργάτες, πρόσφυγες. Μια κεντρικά θεσμοθετημένη επιτροπή αναλαμβάνει να τους διευκολύνει στην επιλογή των κατάλληλων τόπων και τη διαπραγμάτευση με κατασκευαστικές εταιρείες, παρέχοντας φορολογικά και δανειοδοτικά κίνητρα που θα συμπίεσουν το κόστος κατασκευής. Στη δικαιοδοσία της επιτροπής ήταν, ακόμη, η παραχώρηση δημόσιων εκτάσεων και η απαλλοτρίωση ιδιωτικών με την επίκληση λόγων δημόσιου συμφέροντος. Ο νόμος, πάντως, δεν διαφοροποιούσε τις παροχές του ανάλογα με τα εισοδήματα των δικαιούχων και δεν καθόριζε όρια μεγέθους της κατοικίας, ενώ επέλεγε τους δικαιούχους με βάση τη φερεγγυότητά τους για την αποπληρωμή των δανείων. Υιοθετούσε, δηλαδή, μια ενιαία αντιμετώπιση, η οποία, τελικά, ευνοούσε τις ευπορότερες ομάδες. Ως το 1925, οπότε για άγνωστους λόγους «πάγωσε» η εφαρμογή του συγκεκριμένου νόμου, συνεταιρισμοί στην Αθήνα, κυρίως, αλλά και στα περίχωρα είχαν αποκτήσει εκτάσεις περίπου 1.000 στρεμμάτων.¹⁰⁹

Το καθεστώς της οριζόντιας ιδιοκτησίας θεσπίστηκε με το νομοθετικό διάταγμα της 17/19.3.1927,¹¹⁰ το οποίο ίσχυσε αρχικά σε οικοδομές που κατασκευάζονταν σε προσφυγικούς συνοικισμούς από το Δημόσιο, την ΕΑΠ και ιδιώτες. Δύο χρόνια αργότερα ο Νόμος 3741/1929 κατήργησε το προηγούμενο διάταγμα και γενίκευσε την ισχύ του καθεστώτος της οριζόντιας ιδιοκτησίας καθιστώντας την βασική μορφή κυριότητας ακινήτων σε ολόκληρη τη χώρα.¹¹¹ Η εισαγωγή του θεσμού της οριζόντιας ιδιοκτησίας συμβάδισε με την επεξεργασία του πρώτου Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού (ΓΟΚ) που τέθηκε σε ισχύ από το υπουργείο το 1929.

Ο θεσμός της οριζόντιας ιδιοκτησίας ή ιδιοκτησίας κατ' ορόφους υπήρξε απαραίτητη προϋπόθεση για την παραγωγή των νέων μορφών δόμησης, καθώς επέτρεψε τη μετάφραση της ιδιοκτησίας της γης σε ορόφους και τμήματα ορόφων του κτηρίου και καθόρισε τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα της συνιδιοκτησίας των κοινών μερών του κτηρίου. Ήδη κατά τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα, οι πολιτικοί

¹⁰⁸ ΦΕΚ 132/1923.

¹⁰⁹ Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα, «Πόλεις και ύπαιθρος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Β1, 78. Βλ. επίσης Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, 1944.

¹¹⁰ ΝΔ της 17^{ης}-19^{ης}.3.1927 (ΦΕΚ 46 Α) άρθρο 7.

¹¹¹ Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα, *ό. π.*, 82-83.

μηχανικοί Κριεζής και Αγαπητός πραγματεύονταν το θέμα της πολυκατοικίας σ' ένα άρθρο του περιοδικού «Αρχιμήδης» θεωρώντας την ως τη μοναδική λύση στο πρόβλημα της στέγασης των μαζών που συνέρρεαν στην Αθήνα.¹¹² Αν και είχε βίαια καταπολεμηθεί στις συζητήσεις στη Βουλή το 1919, όταν προτάθηκε για την ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης, γρήγορα έγινε σαφές ότι ήταν αναγκαίο μέτρο, προκειμένου να αντεπεξέλθει η πόλη στις νέες απαιτήσεις.¹¹³ Ενδεικτικό των αντιλήψεων, που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο, είναι το γεγονός ότι ο δημοτικός σύμβουλος Θεσσαλονίκης Σαμουηλίδης είχε επιχειρηματολογήσει το 1919 υπέρ του θεσμού της οριζόντιας ιδιοκτησίας, με το όνομα «στιβαδική» ή «κατ' απαρτεμάν», και του είχε αντιταχθεί ότι είναι σύστημα «κολλεκτιβιστικόν, μη αρμόζον εις την ανατροφήν των Θεσσαλονικέων». Όπως υποστηρίζει ο Καραντινός, οι αντιδράσεις σε αυτή την καινούρια κατεύθυνση σχετίζονταν με το γεγονός πως «Η έννοια της συγκεντρωμένης ζωής, όπως είναι η ζωή μιας μεγαλουπόλεως, δεν είχε αναπτυχθή εις την Ελλάδα, οι δε μέχρι σήμερα όροι διαβίωσης μας είχαν και έχουν ακόμη δημιουργήσει την ψυχολογίαν του τελείως απομονωμένου τρόπου ζωής.»¹¹⁴ Το 1931 ο Κυπριανός Μπίρης έχει ήδη ολοκληρώσει την πρώτη «συστηματική» πεντάωροφη πολυκατοικία στην Αθήνα, επί της οδού Μπουμπουλίας.¹¹⁵ Παρατηρώντας τα σχέδια των κατόψεων, διαπιστώνουμε ότι προβλέπεται και δωμάτιο υπηρεσίας, στοιχείο ενδεικτικό του προορισμού αυτών των κατοικιών.

Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως η εμφάνιση της πολυκατοικίας σχετίζεται με εξελίξεις που σημειώθηκαν στο πολιτικό, οικονομικό, τεχνολογικό και αισθητικό επίπεδο της χώρας.¹¹⁶ Οι εκσυγχρονιστικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν υπό τη συνεχή παρουσία του Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της χώρας διευκόλυναν τις εξελίξεις και τη σύνδεση του ειδικού επιστημονικού προσωπικού με τους αρμόδιους κρατικούς θεσμούς. Στο οικονομικό επίπεδο, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η γενικότερη κατάσταση της ελληνικής οικονομίας κατά τη δεκαετία του '20 σε συνδυασμό με την επικράτηση συναλλαγματικής αστάθειας συνέβαλαν στην αδυναμία της εγχώριας οικονομίας να απορροφήσει το εισερχόμενο ομογενειακό κεφάλαιο σε

¹¹² Γκιζέλη Βίκα Δ., ό. π., 287.

¹¹³ Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα, ό. π., 81.

¹¹⁴ Καραντινός Π., «Δια το σχέδιον της πόλεως των Αθηνών», *Τεχνικά Χρονικά*, 100/1936, 215.

¹¹⁵ Γκιζέλη Βίκα Δ., ό. π., 289.

¹¹⁶ Μαρμαράς Μανόλης, «Η «γένεση» και η πρώτη εμπορευματική ανάπτυξη της πολυκατοικίας», Υπουργείο Πολιτισμού, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 124.

παραγωγικούς τομείς κατευθύνοντάς το σε έγγειες επενδύσεις, που θεωρήθηκαν επικερδείς και ασφαλείς τοποθετήσεις του χρηματικού κεφαλαίου.

Στο τεχνολογικό επίπεδο, η εισαγωγή του οπλισμένου σκυροδέματος στην οικοδομική βοήθησε την κατασκευή πολυώροφων κτηρίων, ενώ στο αισθητικό επίπεδο η υποδοχή των νέων ρευμάτων, η απομάκρυνση από τις τάσεις του ακαδημαϊσμού σε συνδυασμό με τη διενέργεια του IV CIAM¹¹⁷ στην Αθήνα συνέβαλαν στην ανάδειξη της πολυκατοικίας. Το IV Διεθνές Συνέδριο Νεωτέρας Αρχιτεκτονικής, του γνωστού CIAM, έγινε εν πλω από τη Μασσαλία στην Αθήνα το 1933. Η νέα αντίληψη για την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία, όπως εκφράστηκε στο θεωρητικό κείμενο της Χάρτας των Αθηνών, προβάλλει, αφ' ενός, το σχεδιασμό των πόλεων με αυστηρά καθορισμένες λειτουργικές ζώνες πρασίνου και, αφ' ετέρου, την κατασκευή ενός μοναδικού τύπου αστικής κατοικίας που οδηγεί σε ψηλές αραιοκτισμένες πολυκατοικίες εκεί που υπάρχει ανάγκη στέγασης μεγάλης πυκνότητας πληθυσμού.

Ας δούμε, στο σημείο αυτό, τις συνθήκες που επικράτησαν στο χώρο της οικοδομικής δραστηριότητας και της ανέγερσης πολυκατοικιών. Το κράτος, προκειμένου να τονώσει την απασχόληση, χορηγούσε αθρόα άδειες εξασκήσεως επαγγέλματος σε τεχνίτες, εργοδηγούς και εργολάβους αλλά και σε «πρόσωπα τελειώς άσχετα προς τας οικοδομικάς τέχνας οι οποίοι χάριν εντυπώσεως επιτιμοφορήθησαν εμπειροτέχναι» και τα οποία είχαν το δικαίωμα να χτίζουν κτήρια μέχρι και δυο ορόφους, «κατά τον ευτελέστερον τρόπον», σύμφωνα με τον Κώστα Μπίρη. Μόνο σε περιπτώσεις, όπου γινόταν χρήση οπλισμένου σκυροδέματος σε πατώματα και στέγες, απαιτούνταν κατά την έκδοση της οικοδομικής άδειας στατικοί υπολογισμοί υπογεγραμμένοι από διπλωματούχο αρχιτέκτονα ή μηχανικό.

Για τις συνθήκες, που τελικά επικράτησαν στη οικοδομική δραστηριότητα για την ανέγερση πολυκατοικιών, χαρακτηριστικά στοιχεία παρέχει το παρακάτω απόσπασμα:

«Το πνεύμα, το οποίον διέπει τους οικοδομούντας πολυκατοικίας είναι το εξής: Ευκολία σχετικά με όρους διαβίσεως ανθυγιεινούς. Έλλειψις κάθε χώρου ψυχαγωγίας και αναπαύσεως. Συμπύκνωσις προς εκμετάλλευσιν των ενοικούντων. Και η πολυκατοικία διαμορφώνεται από την εξοικονόμησιν όσον το δυνατόν περισσοτέρων διαμερισμάτων, με βάση το μεγαλύτερο εμπορικών κέρδος, δια της οικοδομήσεως του

¹¹⁷ CIAM: *Διεθνή Συνέδρια Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής*, που αρχίζουν το 1928 στο La Sarraz της Ελβετίας και στα οποία θεσμοθετείται κατά κάποιο τρόπο αυτό που ονομάστηκε μοντέρνα αρχιτεκτονική και πολεοδομία: με άλλα λόγια, η αντίληψη της πόλης ως οργανισμού, ο διαχωρισμός των λειτουργιών της και η ορθολογική τους ανασύνθεση, ιδέες που εμφανίζονται πιο αναλυτικά στα έργα του Le Corbusier.

μεγίστου τμήματος του γηπέδου, ενώ αφήνεται ο ολιγώτερος δυνατός ελεύθερος χώρος, εις βάρος των υγιεινών και των εν γένει συνθηκών ανέτου και ευχαρίστου ζωής.

Η έκτασις και αι διαστάσεις των γηπέδων γενικώς είναι περιορισμένα και δεν είναι πρόσφοροι δια την διαμόρφωσιν πολυκατοικιών, οργανισμού μεγαλυτέρας κλίμακος και του οποίου η εφαρμογή θα ήτο επιτυχής, μόνον εάν το Δημόσιον, ο Δήμος και ο οργανισμός μεγάλη δυναμικότητας ανελάμβανον την εκτέλεσιν αυτών και όχι άτομα περιορισμένης οικονομικής αντοχής και στενής περί τα συμφέροντα αυτών αντιλήψεως.»¹¹⁸

¹¹⁸ Καραντινός Π., ό. π., 215-216.

2. 2. Η εγκατάσταση των προσφύγων και η δημόσια παρέμβαση για τη στέγασή τους

Από τους πρόσφυγες όσοι έμειναν στα αστικά κέντρα εγκαταστάθηκαν σε δορυφόρους κοινότητες ή οικισμούς στην περίμετρο των αστικών κέντρων, καθώς υποστηριζόταν ότι με αυτό τον τρόπο θα αποφευγόταν η ενόχληση του ρυθμού της ζωής της υπάρχουσας πόλης, αλλά και ότι θα εξασφαλιζόταν ένα ομοιογενές κοινωνικό περιβάλλον στους ίδιους τους προσφυγικούς συνοικισμούς.¹¹⁹ Στην αρχή οι πρόσφυγες στεγάστηκαν πρόχειρα σε αποθήκες, εκκλησίες, σχολεία, θέατρα, εργοστάσια κλπ., ενώ σταδιακά στην πρωτεύουσα οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε 12 κύριους και 34 μικρότερους οικισμούς στην περίμετρο της πόλης, 1-4 χιλιόμετρα πέρα από τα όρια της χτισμένης περιοχής. Την 1.10.1922 ψηφίστηκε ο νόμος «περί επιτάξεως ακινήτων» για την εγκατάσταση των προσφύγων ως μια πρώτη πρόχειρη αντιμετώπιση του προβλήματος, ενώ λίγο αργότερα με το ν. δ. της 3.11.1922 ιδρύθηκε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ), που είχε ως έργο την άμεση περίθαλψη, την παροχή σκηνών και την κατασκευή πρόχειρων καταλυμάτων.

Το 1924, κατόπιν πρότασης της Κοινωνίας των Εθνών, ιδρύθηκε η Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) με τη μορφή νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου. Ενώ για τις 109.812 οικογένειες προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις η Ε.Α.Π. έδωσε στο διάστημα της λειτουργίας της το 5% του ποσού που είχε στη διάθεσή της, για τους αγρότες (150.000 περίπου οικογένειες) έδωσε το 26,9%. Είναι φανερό ότι στόχος αυτής της πολιτικής ήταν να δημιουργηθεί στις περιφέρειες των αστικών κέντρων φθινό εργατικό δυναμικό που θα συνέβαλε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας.¹²⁰

Το Φεβρουάριο του 1923, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε «την ηθική υποστήριξη και τεχνική βοήθεια» της Κ.Τ.Ε. Μετά από 2 χρόνια και μέχρι το 1928 παραχωρήθηκαν για τη χρηματοδότηση της εγκατάστασης των προσφύγων δύο διεθνή δάνεια, ύψους συνολικά 21.300.000 στερλινών. Διαχειριστής της βοήθειας αυτής ορίστηκε η Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων (ΕΑΠ) αποτελούμενη σύμφωνα με

¹¹⁹ Βλάχου Γ., Γιαννίτσαρη Γ., Χατζηκώστα Ε., ό. π., 117.

¹²⁰ Βλάχου Γ., Γιαννίτσαρη Γ., Χατζηκώστα Ε., ό. π., 117-118.

το καταστατικό της από 4 μέλη. Για τα 2 θα αποφάσιζε η ΚΤΕ και οι δανειοδότες και για τα άλλα δύο η ελληνική κυβέρνηση με τη συναίνεση, όμως, του συμβουλίου.¹²¹

Τα σχέδια των οικισμών, που δημιουργήθηκαν με τη δράση της Ε.Α.Π., χαραχτηκαν χωρίς ιδιαίτερο προβληματισμό, παρά με βάση μόνο τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους, κατά το ιπποδάμειο σύστημα. Η Ε.Α.Π. χρησιμοποίησε διαφορετικές μεθόδους για τη στέγαση των προσφύγων ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες που αυτοί είχαν: 1. δίδυμα σπίτια, 2. στοίχοι σπιτιών, 3. μικρές ελεύθερες μονώροφες κατοικίες, 4. μερικώς προκατασκευασμένα ξύλινα σπίτια (ονομάζονταν «γερμανικά»), 5. διώροφες τετραπλοκατοικίες, 6. ελεύθερα οικόπεδα για ευπορότερους πρόσφυγες με προγράμματα για τη σχετική υποδομή.

Η ΕΑΠ τείνει να αυξήσει τον αριθμό των οικογενειών που μοιράζονται το ίδιο οίκημα –σε διαφορετικές βέβαια κατοικίες. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι γίνεται κάποιο βήμα, που «προαναγγέλλει» την «ενότητα κατοικιών», δηλαδή την πολυκατοικία, αλλά ένα βήμα δειλό και σε καμιά περίπτωση συστηματικό. Η ιδέα να στεγαστούν πολλές οικογένειες στο ίδιο κτήριο, θαρραλέα για την εποχή, δεν υποστηρίχτηκε αρκετά. Η εφαρμογή του υπήρξε περιστασιακή και δεν αντιστοιχούσε σε μια σαφή πρόθεση να επιλυθεί το πρόβλημα του υπερπληθυσμού των οικισμών.¹²²

Η κοινωνική κατοικία, έτσι όπως υλοποιείται μέσα από το πρόγραμμα στέγασης της ΕΑΠ, συνδέεται σταδιακά με το ιδιωτικό οικονομικό υπόβαθρο των αστών προσφύγων. Αυτή η εξάρτηση γίνεται ολοένα και πιο στενή χάρη στην πολιτική που ασκείται από τους μηχανισμούς της Επιτροπής Αποκατάστασης, του κράτους και της Εθνικής Τράπεζας. Έτσι, παρατηρούμε ότι ο αριθμός των κατοικιών που ενοικιάζονταν μειώνεται σταδιακά προς όφελος εκείνων που προορίζονταν για πώληση και η παραχώρηση κατοικίας συσχετίζεται με τις οικονομικές δυνατότητες του ενδιαφερομένου. Παράλληλα, ιδρύονται εταιρείες κερδοσκοπικού χαρακτήρα, οι οποίες αναλαμβάνουν την κατασκευή ολόκληρων οικοδομικών τετραγώνων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η πώληση των οικοπέδων και οι παροχή διευκολύνσεων για τη λύση της αυτοστέγασης εφαρμόζονται σε ευρύτατη κλίμακα. Σε αυτό ακριβώς το σημείο εντοπίζονται ένα στοιχείο που συνέβαλε στη διεύρυνση της έκτασης εφαρμογής της προσφυγικής κοινωνικής στέγης, αλλά μείωσε την κοινωνική διάσταση σύλληψής της.

¹²¹ Γκιζέλη Βίκα Δ., ό. π., 255.

¹²² Γκιζέλη Βίκα Δ., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1984, 196.

Η πολιτική των δημοπρατήσεων, ακόμη κι αν εφαρμοζόταν σε οικονομική βάση χαμηλών τιμών κι ενοικίων, ήταν μια πολιτική κατοικίας με αποδυναμωμένο τον κοινωνικό χαρακτήρα της, η οποία ουσιαστικά ευνόησε τους ευπορότερους, ενώ παράλληλα οι πρόσφυγες οδηγούνται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, προς την αστική ακίνητη ιδιοκτησία. Η Εθνική Τράπεζα με την απόφασή της να διεξάγει τις αλληπάλληλες δημοπρατήσεις, ευνόησε την κοινωνική άνοδο των «οικονομικά ισχυρών», συνδέοντας την υπόθεση της κατοικίας με τις οικονομικές δυνατότητες των ατόμων. Εξαιτίας αυτών των εξελίξεων η προσφυγική κατοικία αποβάλλει σταδιακά τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής κατοικίας και παίρνει το χαρακτήρα αστικής οικίας ή καταναλωτικού αγαθού.

Το 1930 σταματάει η δράση της ΕΑΠ και τις κατασκευές αναλαμβάνει η Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Προνοίας (Τ.Υ.Υ.Π.), η οποία σε αντίθεση με την ΕΑΠ, έχει ως φορέα το ελληνικό δημόσιο. Το σύστημα που εφάρμοσε ήταν συνδυασμός:

1. κατασκευής νέων συνοικισμών από μονώροφες κατοικίες ή πολυκατοικίες,
2. χορήγησης οικοπέδου με ή χωρίς δάνειο για οικοδόμηση με πρωτοβουλία και ευθύνη των προσφύγων (χορηγήθηκαν περίπου 22.000 οικόπεδα).
3. σύστασης 320 περίπου συνεταιρισμών στους οποίους παραχώρησε 3.500 οικόπεδα και οικοδομικά δάνεια, περίπου 30.000 δρχ. ανά οικογένεια. Κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν οι πρότυποι συνοικισμοί Ν. Σμύρνης, Ν. Φιλαδέλφειας, Ν. Καλλίπολης κ.α.

Η διεθνής οικονομική κρίση και η πτώχευση της Ελλάδας το 1932 προκάλεσαν δυσκολίες στην οικοδομική δραστηριότητα. Η κατασκευή κατοικιών θα αρχίσει πάλι συστηματικά από το 1934. Κατά το διάστημα 1934-36 κατασκευάστηκαν 2.218 κατοικίες που κατανεμήθηκαν σε συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά. Η κατασκευή των κατοικιών έγινε σε δύο χρονικές περιόδους: από το 1934 ως το 1936 και από το 1936 ως το 1939.

Το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως ανήγειρε κατά το χρονικό διάστημα των οικονομικών ετών 1934-35 και 1935-36 στην Αθήνα και στον Πειραιά 2.218 κατοικίες και στην επαρχία 1.507 για τη στέγαση ισάριθμων προσφυγικών κατοικιών, δαπανώντας συνολικά 130.945.000 δρχ.¹²³ Σε αυτή την περίοδο στη

¹²³ Μπέρσης Γ., «Ελληνική Τεχνική Κίνησης. Εκτελεσθείσαι εργασίες κατά τα οικον. Έτη 1934-36 παρά της Τεχν. Υπηρεσίας του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως», *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Ιουλίου 1936, 607.

Λεωφόρο Αλεξάνδρας οικοδομούνται 120 κατοικίες. Σημαντικό εδώ είναι το γεγονός ότι για πρώτη φορά χρησιμοποιείται η πολυκατοικία για την επίλυση του στεγαστικού προβλήματος, καθώς και ότι για πρώτη φορά Έλληνες αρχιτέκτονες ασχολήθηκαν με τη λαϊκή κατοικία. Τελικά, ο αριθμός των προσφύγων που στεγάστηκαν σε πολυκατοικίες είναι ελάχιστος σε σχέση με τις τότε πραγματικές ανάγκες. Το 1930 υπήρχε ανάγκη για 30.000 προσφυγικά σπίτια και ο συνολικός αριθμός των νέων κατοικιών κάλυψε μόνο ένα μικρό ποσοστό.

Στη δεκαετία 1930-40 κτίζονται προσφυγικές πολυκατοικίες μόνο εκεί όπου υπήρχαν ειδικές στεγαστικές ανάγκες και σε κεντρικές περιοχές, όπου για οικονομικούς λόγους δεν ήταν δυνατό να οικοπεδοποιηθεί ο διαθέσιμος χώρος. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα στέγασης απέβλεπε και στην εκκαθάριση των περιοχών από τρώγλες και προσωρινά καταλύματα, προσπάθεια που συνεχίστηκε και μετά τον πόλεμο. Οι πιο πολλές από τις πολυκατοικίες, που κατασκευάστηκαν στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος, έχουν σχεδιαστεί από γνωστούς αρχιτέκτονες εκείνης της εποχής (Π. Καραντινός, Κ. Λάσκαρις, Δ. Κυριακός) και μορφολογικά είναι επηρεασμένες από το Bauhaus, όπως και πάρα πολλά κτήρια, κυρίως δημόσια, που κτίζονται εκείνη την εποχή π.χ. σχολεία.

Τόσο οι πολυκατοικίες της πρώτης περιόδου, όσο και της δεύτερης περιόδου, δηλαδή τα συγκροτήματα στους Αγίους Αναργύρους Πειραιά, στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη, στην Καισαριανή και στο Δουργούτι, παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά:¹²⁴ διατάσσονται αρκετές φορές σε σχήμα Π ή Γ, ακολουθώντας ένα υποτυπώδες πολεοδομικό σχέδιο βασισμένο στο υποδάμειο σύστημα, και είναι κυρίως τριώροφες χωρίς ανελκυστήρες, με κλιμακοστάσια που εξυπηρετούν από δυο έως 12 διαμερίσματα. Περιλαμβάνουν κατοικίες ενός και δυο δωματίων κι έχουν σχεδιαστεί με βάση το πρότυπο της minimum κατοικίας που ήταν για τις προσφυγικές κατοικίες 40 τ.μ., ανεξάρτητα αν συχνά στέγαζαν περισσότερες από μία οικογένειες. Διαθέτουν και κοινόχρηστα πλυντήρια σε ταράτσες ή ημιυπόγεια που συχνά μετατρέπονται σε κατοικίες, καθώς τα διαμερίσματα δεν επαρκούν. Οι πολυκατοικίες αυτές διατάσσονται έτσι ώστε να αφήνονται μεγάλοι ελεύθεροι χώροι μεταξύ τους για κοινωνικές επαφές και αναψυχή. Τα πιο πολλά από τα διαμερίσματα είναι διαμπερή, λύνοντας έτσι ικανοποιητικά το πρόβλημα του ηλιασμού.

Στο σημείο αυτό νομίζουμε πως μπορούμε να διατυπώσουμε κάποιες συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με τις τάσεις που αναπτύχθηκαν και τελικά

¹²⁴ Βλ. Γεωργακοπούλου Φωτεινή, ό. π.

επικράτησαν στον τομέα της πολεοδομικής πολιτικής στην Ελλάδα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου.

Κατ' αρχάς, πρέπει να σημειώσουμε πως την περίοδο εκείνη υπήρχαν κάποιες κρίσιμες παράμετροι που απαιτούσαν από το κράτος να αναλάβει πιο δραστήριο ρόλο σε αυτό τον τομέα ρυθμιστικής πολιτικής. Αφ' ενός η έλευση των προσφύγων έκανε πιεστικό το πρόβλημα, αφ' ετέρου είχε διαμορφωθεί μεταξύ του επιστημονικού κόσμου της εποχής ένας προβληματισμός για το ζήτημα της μαζικής στέγασης και της κοινωνικής κατοικίας.¹²⁵ Βέβαια, μέχρι τότε η πολεοδομική πρακτική στην Ελλάδα περιοριζόταν από την μια μεριά σε αποσπασματικές παρεμβάσεις σε περιορισμένες περιοχές και από την άλλη σε μια πλούσια αρθρογραφία που προσπαθούσε να καλύψει το κενό της πράξης με μεγαλεπίβολες προτάσεις.¹²⁶ Όμως, με τη δυναμική που δημιουργούσαν οι παράγοντες που προαναφέρθηκαν, βλέπουμε πως το κράτος δραστηριοποιήθηκε και πως σταδιακά αναδύθηκε ένα κρίσιμο δίλημμα το οποίο μπορεί να αναλυθεί σε δύο υποθέσεις:¹²⁷

Ή η πολιτική της προσφυγικής κατοικίας θα εξαπλωθεί, προκειμένου να καλύψει και άλλα μειονεκτικά στρώματα της κοινωνίας, και θα αποτελέσει κεφάλαιο μιας συνολικής κοινωνικής κατοικίας ή θα επικρατήσει και για τους πρόσφυγες σταδιακά η συνηθισμένη διαδικασία απόκτησης κατοικίας που ίσχυε για την ντόπια μειονεκτική τάξη και η οποία βασιζόταν αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Επικράτησε η δεύτερη κατεύθυνση και, τελικά, η πολιτικής κοινωνικής κατοικίας εκφυλίστηκε.¹²⁸

Κατά τον ίδιο τρόπο η καινούρια διάσταση που παίρνουν τα πράγματα μέσα από το πρίσμα της νέας αρχιτεκτονικής δεν κατόρθωσε να υλοποιηθεί, παρά σε περιορισμένες περιπτώσεις με συγκροτήματα προσφυγικής πολυκατοικίας.¹²⁹

Άμεσα σχετίζεται με τα παραπάνω και το γεγονός ότι παρά την πρόθεση του Υπουργείου Συγκοινωνίας να μελετήσει προγραμματισμένα και σε συνάρτηση με την γενικότερη κατάσταση των πόλεων το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων, τελικώς το μεν Υπουργείο δεν αναμίχθηκε καθόλου στο έργο αυτό, η δε ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών εξαιρέθηκε με ειδικούς νόμους από την ισχύουσα σε όλη την επικράτεια νομοθεσία και περιήλθε στην αρμοδιότητα άλλων φορέων (Ταμείον

¹²⁵ Για μια συγκριτική ανάλυση της ιστορίας της κοινωνικής κατοικίας στον ευρωπαϊκό και αμερικανικό χώρο βλ. Harloe Michael, *The people's home? Social rented housing in Europe and America*, Blackwell, Oxford UK; Cambridge USA, 1995.

¹²⁶ Φιλίππιδης Δημήτρης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, 1984, 201.

¹²⁷ Έτσι όπως συνοψίζεται το πρόβλημα από τη Γκιζέλη Βίκα Δ., ό. π.

¹²⁸ Γκιζέλη Βίκα Δ., ό. π., 264-265.

¹²⁹ Φιλίππιδης Δημήτρης, ό. π., 201.

Περιθάλψεως Προσφύγων, ΕΑΠ, Υπουργείον Πρόνοιας).¹³⁰ Το 1928 το άρθρο 20 του Νόμου 3714/24.12.1928 προσδιόριζε ότι:

«... επί μίαν τετραετίαν από της ισχύος του παρόντος ο Υπουργός της Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως και αι υπ' αυτού εγγράφως εξουσιοδοτούμεναι αρχαί δύνανται να χορηγώσιν αδείας προς ανέγερσιν οικημάτων μονίμων ή προσωρινών δι' αστικήν εν γένει εγκατάστασιν προσφύγων και άνευ της τηρήσεως της νομοθεσίας περί σχεδίου πόλεων.»¹³¹

Πολύ πιο πριν από αυτό τον νόμο, το κράτος είχε άρει την απαγόρευση της οικοδόμησης έξω από την πολεοδομημένη ζώνη, ειδικά για τις κατασκευές του Ταμείου και αργότερα της Επιτροπής. Αυτή η τελευταία είχε απαλλαγεί από την υποχρέωση να υποβάλλει στο Γραφείο Πολεοδομίας Αθηνών τα αρχιτεκτονικά και κατασκευαστικά σχέδια των μελετών της, διαδικασία που ήταν υποχρεωτική για κάθε ιδιώτη κατασκευαστή ή για κάθε δημόσιο οικοδομικό οργανισμό.¹³²

Με βάση τα παραπάνω μπορεί κανείς να αντιληφθεί γιατί οι προσφυγικοί συνοικισμοί είναι ένα συνονθύλευμα κατοικιών κάθε μορφής. Ενώ υπήρχε για τους Έλληνες αρχιτέκτονες η ευκαιρία να μελετήσουν το θέμα της ομαδικής κατοικίας και να δώσουν τις σωστές επιστημονικά και οικονομικά λύσεις, τελικά για λόγους που δεν οφείλονται στους αρχιτέκτονες αλλά στους τότε κυβερνώντες και στην κατάσταση της χώρας, το προσφυγικό πρόβλημα αντιμετωπίστηκε χωρίς καμιά, έστω στοιχειώδη, επιστημονική μελέτη με αποτέλεσμα να προκύψει «...το τερατόμορφον σχέδιον των Αθηνών και των περιχώρων, άνευ των στοιχειωδών τεχνικών-οικονομικών και υγιεινών όρων. Συνοικισμοί εντός και εκτός της πόλεως, συνεχείς επεκτάσεις του σχεδίου αυτής δια λόγους κομματικής εκμεταλλεύσεως εδημιούργησαν την τεράστιαν εις έκτασιν και κακήν εις λειτουργίαν πόλιν των Αθηνών...».¹³³ Σε αντίθεση με την κατεύθυνση της άναρχης δόμησης και ανάπτυξης της πόλης, το πρόγραμμα ανέγερσης των προσφυγικών πολυκατοικιών στις οποίες ανήκει και το συγκρότημα των πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, αποτελεί ένα δείγμα συστηματικής κρατικής ενεργοποίησης στην κατεύθυνση επίλυσης του στεγαστικού προβλήματος με όρους Οργανωμένης Δόμησης και με εκμετάλλευση των δυνατοτήτων που παρείχαν οι σύγχρονες αρχιτεκτονικές μορφές.

¹³⁰ Χαστάογλου Βίλμα, ό. π., 105, όπου και παραπομπές για περαιτέρω διερεύνηση του ζητήματος.

¹³¹ Γκιζέλη Βίκα Δ., ό. π., 207.

¹³² Γκιζέλη Βίκα Δ., ό. π., 207.

¹³³ Καραντινός Π., «Δια το σχέδιον της πόλεως των Αθηνών», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. ΙΧ, Φεβρουάριος 1936, 215.

2. 3. Το συγκρότημα των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας

Το συγκρότημα των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, σε κομβικό σημείο στο σημερινό πλέγμα των δομών της πόλης, κτίστηκε στην περίοδο 1933-35 και αποτελείται από οκτώ πολυκατοικίες με 228 συνολικά διαμερίσματα (το κάθε ένα εμβαδού 45 m²). Το συγκρότημα ορίζεται από τις οδούς Δέγλερη, Τριχωνίδος, Δημητσάνας και Λεωφ. Αλεξάνδρας και βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το Αντικαρκινικό Νοσοκομείο «Άγιος Σάββας», τη Γενική Διεύθυνση Αθηνών, το Νοσοκομείο «Ελπίς» και το Δικαστικό Μέγαρο. Στην ευρύτερη περιοχή υπήρχαν 7 προσφυγικοί συνοικισμοί σε παράγκες, οι οποίοι έμειναν εκεί μέχρι το 1960.¹³⁴

Οι προπολεμικές κρατικές πολυκατοικίες χτίστηκαν σε συγκροτήματα ελεύθερης δόμησης, όπως επέβαλαν οι πολεοδομικές επιταγές της εποχής. Τα κτήρια του συγκεκριμένου συγκροτήματος σχεδιάστηκαν από τους Κ. Λάσκαρι και Δ. Κυριακό, υπαλλήλους τότε της Τ.Υ.Υ.Π., και είχαν ύφος καθαρά γερμανικού φονξιοναλισμού.¹³⁵

Οι τέσσερις πρώτες πολυκατοικίες έχουν σχεδιαστεί από τον αρχιτέκτονα Δ. Κυριακό και περιλαμβάνουν διαμερίσματα των δύο δωματίων, κουζίνας και αποχωρητηρίου. Οι τέσσερις στο βάθος είναι μελέτη του αρχιτέκτονα Κ. Λάσκαρι με διαμερίσματα του ενός δωματίου, κουζίνας και αποχωρητηρίου. Όλες οι πολυκατοικίες είναι τριώροφες και στην ταράτσα υπάρχουν πλυντήρια ανά τρία διαμερίσματα. Για την άνοδο στα διαμερίσματα υπάρχουν κλιμακοστάσια ανά έξι διαμερίσματα. Υλικά κατασκευής είναι επιχρισμένες λιθοδομές που φέρουν πλάκες μετόν.¹³⁶ Ο ελεύθερος χώρος μεταξύ των πολυκατοικιών είναι αδιαμόρφωτος, οι κάτοικοι όμως των ισόγειων διαμερισμάτων έχουν καταλάβει τμήμα του για να φτιάξουν αυλές. Η δαπάνη για την πολυκατοικία των 30 διαμερισμάτων ήταν 2.500.000 δρχ.¹³⁷

Όπως παρατηρεί ο Δημήτρης Φιλιππίδης για το συγκεκριμένο συγκρότημα προσφυγικών πολυκατοικιών: «Στη μεταφορά στην Ελλάδα των καθαρών μορφών του Bauhaus, οι πολυκατοικίες αυτές παρόλη την κακή τους συντήρηση διατηρούν ακόμα

¹³⁴ Για την απομάκρυνση αυτών των προσφύγων από την περιοχή βλ. παρακάτω.

¹³⁵ Φιλιππίδης Δημήτρης, ό. π., 225.

¹³⁶ Κωνσταντινοπούλου Μάρη, ό. π., 138.

¹³⁷ Βλάχου Γ., Γιαννίτση Γ., Χατζηκώστα Ε., «Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά στην περίοδο 1920-40. Προσφυγικές πολυκατοικίες», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1979, τχ. 12, 120.

και σήμερα μια γεωμετρική διαύγεια και μια πρωτοποριακή τολμηρότητα.»¹³⁸ Στο σχεδιασμό των πολυκατοικιών είναι φανερές οι επιδράσεις από το Bauhaus, ενώ το συγκρότημα συνολικά παρουσιάζει εξαιρετική αστική ποιότητα με τη σπάνια, πια, χαμηλή δόμηση και με τις μοναδικές δυνατότητες λειτουργίες του χώρου σαν μεταβατικού ορίου μεταξύ του πυκνού αστικού ιστού και των κεντρικών λειτουργιών της πόλης. Αποτελούν ιδιαίτερα σημαντικό και εξαιρετικά ενδιαφέρον σύνολο, αφού αναδεικνύουν μία ιδιαίτερη πολεοδομική αντίληψη, περίπου στο σχήμα της «δανικής πόλης», η οποία είχε ακριβώς τις ίδιες αρχές, σχέσεις όγκου, υψών και ελεύθερου χώρου. Είναι αυτό που οι Γερμανοί θα χαρακτήριζαν μία Siedlung, όπως είναι αυτή της Wasenhof Siedlung ή της Siemens Siedlung.

Η εγκατάσταση των οικογενειών σε ορόφους τις απομάκρυνε από τις δραστηριότητες της αυλής και την άμεση επαφή με το πέρασμα-δρόμο. Ο νέος τρόπος ομαδικής συνοίκησης προϋπέθετε μια αλλαγή σύμφωνα με τα αστικά πρότυπα, περιορισμένες, δηλαδή, κινήσεις, ησυχία, προσεγμένες εκδηλώσεις και επαφές. Καθώς ήταν δύσκολο να ζήσουν με τον τρόπο αυτό οι πρόσφυγες, άρχισαν να καταλαμβάνουν και να οικοπεδοποιούν τμήματα του ελεύθερου χώρου μπροστά από τα ισόγεια διαμερίσματα, όπου έφτιαζαν κήπους και έκαναν προεκτάσεις για διάφορες χρήσεις.

Ο Δημήτρης Κυριακός (1881-1971) εργάστηκε αρκετά στο Ηράκλειο της Κρήτης (εκεί σχεδίασε το Δημαρχείο, το κτήριο της Τράπεζας της Ελλάδος). Ο Κίμων Λάσκαρις¹³⁹ (1905-1978) είναι ένας από τους αρχιτέκτονες του κτηρίου της Τραπεζικής της Ελλάδος στην οδό Πανεπιστημίου (1929-1938), ενώ εργάστηκε και για το κτήριο του Ναυτικού Ομίλου στον Πειραιά, το κτήριο Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων στην Ακαδημίας (1957) κ. α. Το 1929 πηγαίνει στο Παρίσι με χρήματα από το βραβείο του αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για τους τύπους κατοικιών στην τότε υπό διαμόρφωση Νέα Σμύρνη, ενώ στη συνέχεια θήτευσε και στο γραφείο του Le Corbusier και ταξίδεψε σε Ισπανία, Ελβετία και Ιταλία. Στην Ελλάδα επέστρεψε το 1932, όπου εργάστηκε στο Υπουργείο Πρόνοιας και μελέτησε προσφυγικές κατοικίες στους συνοικισμούς Αγίου Σάββα, λεωφόρου Συγγρού, Κοκκινιάς, Δουργουτίου και λεωφόρου Αλεξάνδρας, ενώ παράλληλα διαμόρφωσε τους κήπους του Βυζαντινού Μουσείου. Από τα άλλα συγκροτήματα που κατασκευάστηκαν από την ΤΥΥΠ ο Λάσκαρις σχεδίασε το

¹³⁸ Φιλιππίδης Δημήτρης, ό. π., 225.

¹³⁹ Τα στοιχεία για τον Κίμωνα Λάσκαρι αντλήθηκαν, κυρίως, από το Γεωργακοπούλου Φωτεινή, ό. π. έτσι όπως τα κατέγραψε μέσα από το πολυγραφημένο βιογραφικό του που βρέθηκε στη Βιβλιοθήκη της Εστίας Νέας Σμύρνης

συγκρότημα στη Στέγη Πατρίδος (120 διαμερίσματα των δύο δωματίων),¹⁴⁰ ενώ και το συγκρότημα της Νέας Κοκκινιάς, το οποίο περιελάμβανε 9 πολυκατοικίες, μελετήθηκε από τον Κ. Λάσκαρι, όπως και το συγκρότημα των 7 πολυκατοικιών με 237 διαμερίσματα ενός και δύο δωματίων στο Δουργούτη.¹⁴¹

Ο Κ. Λάσκαρις σε επιστολή-διαμαρτυρία του προς τα Τεχνικά Χρονικά αναφέρεται στο άρθρο του Γ. Μπέρση για τις εργασίες που εκτελέστηκαν στο διάστημα 1934-36 από την Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως. Το άρθρο αυτό είχε δημοσιευτεί στο προηγούμενο τεύχος των Τεχνικών Χρονικών. Στην επιστολή του ο Λάσκαρις εξέφραζε την πικρία του γιατί ο ίδιος, αρχιτέκτονας των περισσότερων δημοσιευθέντων κτισμάτων, δεν αναφέρθηκε πουθενά, ενώ κατονομάστηκαν λεπτομερώς οι εργολάβοι. Έτσι το κοινό αγνοούσε τη θέση και τη συμβολή της αρχιτεκτονικής, την οποία ο ίδιος αναγνώριζε ως σημαντικότερη.¹⁴²

«ίνα μη αγνοείται από το πολύ κοινόν και τον τεχνικόν κόσμον της Χώρας, ο βασικός ρόλος της Αρχιτεκτονικής, γύρω από την οποίαν συντελείται παντού κοσμογονία αφάνταστος.

Και εις την Ελλάδα, την χώραν με την απέραντον εις περιεχόμενον παράδοσιν και τας τεραστίας υποχρεώσεις, η Αρχιτεκτονική εν πολλοίς έχει περιπέσει εις το ταπεινόν επίπεδον της απλής οικοδομικής τέχνης, χωρίς ουδέν ενδιαφέρον και αναζήτησιν και τούτο επειδή βοηθούντος του θάρρους της αγνοίας και της ελλείψεως παιδεύσεως του κοινού, έγινε πάρεργον των περισσότερων εργολαβικών γραφείων και σπορ των διαφόρων ημιμαθών.»

Συμμετείχε στο πρόγραμμα σχολικών κτηρίων,¹⁴³ με έργα του τα Δημοτικά Σχολεία Λαμίας, Ζωγράφου, Καλαμακίου καθώς και το Γυμνάσιο Ζωγράφου. Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό πως στο πλαίσιο υλοποίησης του προγράμματος¹⁴⁴ που το 1929 τέθηκε σε εφαρμογή από τον Γεώργιο Παπανδρέου, υπουργό Παιδείας στην κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου, η Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας

¹⁴⁰ Κωνσταντινοπούλου Μάρη, ό. π., 138.

¹⁴¹ Κωνσταντινοπούλου Μάρη, ό. π., 139.

¹⁴² Βλ. Λάσκαρις Κ., «Μια επιστολή», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. Χ, Αύγουστος 1936.

¹⁴³ Βλ. Υπουργείο Πολιτισμού-Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού-Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων, *Νεοελληνικά Εκπαιδευτήρια 1830-1940*, Αθήνα, 2001. Βλ. επίσης Ζαμενοπούλου-Χρονοπούλου Νίκη, «Προβληματισμοί για την προστασία των κτηρίων του μοντέρνου κινήματος», Υπουργείο Πολιτισμού – 1^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, *Η προστασία των κτηρίων του προπολεμικού μοντερνισμού στην Αθήνα* (Πρακτικά Ημερίδας), Αθήνα 2000, 17.

¹⁴⁴ Ο νόμος ΒΤΜΘ', που ψηφίζεται το 1895, θα ρυθμίσει την κατασκευή δημοτικών σχολείων, ως προς το πρόγραμμα και τις προδιαγραφές και ως προς τη χρηματοδότηση και την υλοποίησή τους. Πρόκειται για το πρώτο κρατικό πρόγραμμα σχολικών κτηρίων. Βλ. μεταξύ άλλων Μπαμπάλου-Νουκάρη Μπούκη, «Τα σχολικά κτίρια», Υπουργείο Πολιτισμού, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 109-111.

στελεχώθηκε με αρχιτέκτονες που ακολουθώντας τις αρχές του αρχιτεκτονικού κινήματος του μοντερνισμού σχεδίασαν οικοδομήματα, τα οποία χαρακτηρίζονται από τη λιτότητα και την πλαστικότητα των κτηριακών όγκων, την έμφαση στη λειτουργικότητα και τα μεγάλα ανοίγματα για άπλετο φωτισμό και καλύτερο εξαερισμό των αιθουσών.¹⁴⁵ Το πρόγραμμα κατασκευής σχολικών κτηρίων κάλυψε την περίοδο 1930-37 και, έτσι, οι σύνεδροι του IV CIAM¹⁴⁶ στην Αθήνα, κυρίως οι Ευρωπαίοι σύνεδροι, όπως ο Le Corbusier και ο Giedion, είχαν την ευκαιρία να δουν και να εκφράσουν τα συγχαρητήριά τους στους Έλληνες συναδέλφους τους για την επιτυχή εφαρμογή των νέων ιδεών της αρχιτεκτονικής.¹⁴⁷

Ο Λάσκαρις, αφήνοντας πίσω τους μοντέρνους προβληματισμούς στις μελέτες του για τα προσφυγικά, τελικά στράφηκε σε πιο «ελληνικά» πρότυπα. Ενώ, δηλαδή, από τη μια μεριά θα σχεδιάσει αυστηρά ωφελιμιστικά κτήρια, όπως τις προσφυγικές πολυκατοικίες στη Λεωφ. Αλεξάνδρας, από την άλλη θα γίνει προπομπός της νεο-λαϊκής αρχιτεκτονικής, με άμεσες αναφορές στην ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική.¹⁴⁸

Το κτηριακό συγκρότημα των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λ. Αλεξάνδρας περιλαμβάνεται στον ειδικό τόμο που έχει εκδώσει το Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής - Deutsches Architektur Museum – Prestel, Αρχιτεκτονική του 20^{ου} αιώνα: Ελλάδα, 2001. Το συγκρότημα επιλέχθηκε στην έκθεση Ελληνικής Αρχιτεκτονικής της Φρανκφούρτης ως ένα από τα πιο σημαντικά αρχιτεκτονικά έργα του 20^{ου} αιώνα για την Ελλάδα, ενώ αποτελεί αντικείμενο μελέτης και μαθημάτων στον τομέα III της Αρχιτεκτονικής Σχολής.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα σπίτια αυτά έδειχναν παραμελημένα και οι περισσότεροι ιδιοκτήτες άρχισαν να μετακομίζουν σε πολυώροφες πολυκατοικίες, νοικιάζοντας τα σπίτια τους σε ηλικιωμένους, εργένηδες, εργάτες και τα τελευταία χρόνια σε οικονομικούς πρόσφυγες.

¹⁴⁵ Βλ. Υπουργείο Πολιτισμού-Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού-Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων, ό. π., 15.

¹⁴⁶ Για το θεσμό των CIAM βλ. Δεσποτόπουλος Ιωάννης, «Θεωρήσεις για τη «σύγχρονη» αρχιτεκτονική και την ιδιότυπη εξέλιξη στην Ελλάδα», Υπουργείο Πολιτισμού, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 58-60.

¹⁴⁷ Βλ. Ζαμενοπούλου-Χρονοπούλου Νίκη, ό. π., 17.

¹⁴⁸ Φιλίππιδης Δημήτρης, ό. π., 203.

2. 4. Προσφυγικές πολυκατοικίες Λεωφόρου Αλεξάνδρας: το ιστορικό μιας σύγκρουσης

Ως το 1950 20.000 προσφυγικές οικογένειες εξακολουθούσαν να ζουν σε τρώγλες και παραπήγματα,¹⁴⁹ ενώ μέχρι το 1960, ο αριθμός αυτός ανερχόταν σε 10.000 περίπου οικογένειες.¹⁵⁰ Οι τόποι όπου εγκαθίσταντο προσφυγικές οικογένειες υπό αυτές τις συνθήκες, βρίσκονταν αρχικά έξω από τις κτισμένες περιοχές, με την επέκταση όμως της πόλεως μετετράπησαν σε κεντρικές περιοχές της πρωτεύουσας και της Θεσσαλονίκης. Τα γήπεδα αυτά ανήκαν στο Δημόσιο ή περιέρχονταν στην κυριότητα του συνήθως ύστερα από απαλλοτριώσεις. Το Πολύγωνο, το Γηροκομείο, χώροι από τις 2 πλευρές της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και πίσω από το γήπεδο του Παναθηναϊκού, ο Ασύρματος, το Δουργούτι, η Δραπετσώνα, η Καισαριανή, ο Κορυδαλλός ήταν οι κυριότερες θέσεις.¹⁵¹

Το 1959, με συνεργασία των Υπουργείων Κοινωνικών Υπηρεσιών και Δημοσίων Έργων (Υπηρεσία Οικισμού), καταστρώθηκε ένα ειδικό πρόγραμμα αποκατάστασης των παραπηγματούχων οικογενειών Αθηνών-Πειραιώς-Θεσσαλονίκης, στα πλαίσια των προγραμμάτων Προσφυγικής και Λαϊκής Κατοικίας. Για την εφαρμογή του συγκεκριμένου προγράμματος εκδόθηκε πράξη Υπουργικού Συμβουλίου, που κυρώθηκε αργότερα με νόμο. Η πράξη περιείχε διατάξεις που καθόριζαν τις δικαιούχες οικογένειες και τα κριτήρια επιλογής τους, διατάξεις που διευκόλυναν την έξωση των οικογενειών από τα παραπήγματα και την κατεδάφιση των παραπηγμάτων πριν από την χορήγηση νέας κατοικίας (προβλέποντας την καταβολή αποζημιώσεως για την αντιμετώπιση των δαπανών ενοικίου κατά την διάρκεια της κατασκευής των νέων κατοικιών), διατάξεις που αναφέρονταν στον τρόπο δημοπρατήσεως των έργων, στο μέγεθος της παραχωρούμενης σε κάθε οικογένεια κατοικίας και στον τρόπο διαθέσεως των απελευθερούμενων από τα παραπήγματα, για άλλους σκοπούς, χώρων.

Το πρόγραμμα προέβλεπε την κατασκευή των κατοικιών, κυρίως με σύσταση εργολαβιών από τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, και σε μικρή κλίμακα με το σύστημα αυτοστεγάσης, γιατί οικογένειες που δεν επιθυμούσαν να κατοικήσουν σε πολυκατοικίες, ζήτησαν την εφαρμογή αυτού του συστήματος. Έτσι, οι

¹⁴⁹ Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, 35.

¹⁵⁰ ΤΕΕ, *Η Κατοικία στην Ελλάδα: κρατική δραστηριότητα*, ΤΕΕ, Αθήνα, 1975, 56.

¹⁵¹ ΤΕΕ, *ό. π.*, 56.

ενδιαφερόμενοι, μετά την παραχώρηση οικοπέδου και τη χορήγηση δανείου, που εισέπρατταν τμηματικά και παράλληλα με την εκτέλεση συγκεκριμένου μέρους εργασιών, προχωρούσαν στην κατασκευή της κατοικίας με την επίβλεψη των οργάνων των Κρατικών Υπηρεσιών, αλλά με δική τους ευθύνη.¹⁵² Με αυτό τον τρόπο απομακρύνθηκαν οι προσφυγικές οικογένειες που κατοικούσαν στην περιοχή που βρίσκεται γύρω από το συγκρότημα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας.

Με κοινή Απόφαση των Υπουργών Δικαιοσύνης και Δημοσίων Έργων (με αρ. πρ. Ε. 44860/15.11.1967 του ΦΕΚ 178 Δ/12.12.1967) εγκρίθηκε η τροποποίηση του ρυμοτομικού σχεδίου Αθηνών για τον καθορισμό χώρου ανεγέρσεως Δικαστικού Μεγάρου Αθηνών και τη δημιουργία κοινόχρηστου χώρου. Με την απόφαση αυτή το ΟΤ 7 (όπου βρίσκονται οι τέσσερις πρώτες προσφυγικές πολυκατοικίες) επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας από οικοδομήσιμος χώρος μετατρέπεται σε χώρο κοινόχρηστο.

Στη συνέχεια, με το με ημερομηνία 14.5.1975 ΠΔ (ΦΕΚ 130 Δ/9.6.1975: Τροποποίηση του ΡΣ και απόφαση για δημιουργία 2 νέων ΟΤ στη θέση των 4 Προσφυγικών Πολυκατοικιών) τροποποιήθηκε το εγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο των 4 Προσφυγικών Πολυκατοικιών που περιβάλλονται από τις οδούς Δέγλερη, Τριγωνίδος, Δημητσάνης και Κορωνείας και εγκρίθηκαν δύο ΟΤ, τα 17 και 18, με προκήπια 4 μέτρων.

Έκτοτε και με διαρκή το φόβο ενεργοποίησης της Απόφασης που είχε εκδοθεί την περίοδο της δικτατορίας, φόβο που ενισχυόταν από διάφορα δημοσιεύματα του Τύπου, παρατηρείται μια διαρκής τάση εγκατάλειψης του συγκροτήματος από τους κατοίκους του, που διστάζουν να προβούν στις απαραίτητες εργασίες για την ανακαίνιση των διαμερισμάτων τους. Το 1994 η ΔΕΠΟΣ προτείνει επισκευή-ανακαίνιση 2 συγκροτημάτων ως πιλοτικό πρόγραμμα για τα υπόλοιπα, πρόγραμμα που τελικά δεν θα υλοποιηθεί.

Το Συμβούλιο του 7^{ου} Διαμερίσματος του Δήμου Αθηναίων, με σχετική πράξη του (192/2001) εισηγήθηκε στο ΥΠΕΧΩΔΕ τη μη κατεδάφιση των κτηρίων, ενώ η Επιτροπή Σχεδίου Πόλεως του Δήμου Αθηναίων εισηγήθηκε (από 16.7.2002 πρακτικό) το χαρακτηρισμό των κτηρίων του συγκροτήματος ως διατηρητέων μνημείων.

Το Κεντρικό Συμβούλιο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος (ΚΣΧΟΠ) με την Πράξη 325/14.12.2000 για το θέμα «Δήμος Αθηναίων Ν. Αττικής. Τροποποίηση του εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου στα ΟΤ – ΚΧ 7 και ΟΤ 17 και 18 περιοχής 79 του Δήμου», συμφώνησε με την εισήγηση που του είχε υποβληθεί από τη Δ/ση

¹⁵² ΤΕΕ, ό. π., 57.

Πολυεδαμικού Σχεδιασμού προσθέτοντας την παρατήρηση ότι η Δ/ση πρέπει να προχωρήσει στον χαρακτηρισμό των 2 κτηρίων του ΟΤ 17 ως διατηρητέων με την διαδικασία του άρθρου 4 του ΓΟΚ προκειμένου αφ' ενός μεν να διατηρηθούν τα χαρακτηριστικά δείγματα του προγράμματος του Υπουργείου Προνοίας και αφ' ετέρου να δοθεί η δυνατότητα ανάπλασης της περιοχής σύμφωνα με τα προγράμματα του ΥΠΕΧΩΔΕ. Δηλαδή, με την πρόταση αυτή τα ΟΤ 17 και 18 αποχαρακτηρίζονται από οικοδομήσιμα, καταργούνται οι ΟΓ και ΡΓ και ενοποιούνται μεταξύ τους και με τον ήδη θεσμοθετημένο κοινόχρηστο χώρο πρασίνου μεταξύ του Νοσοκομείου Αγ. Σάββας και του δικαστικού μεγάρου Αθηνών.

Κατόπιν τούτου και μέσα στο 2000 η Κτηματική Εταιρεία του Δημοσίου (ΚΕΔ) κάλεσε τους ιδιοκτήτες να προσέλθουν σε διαπραγματεύσεις, προκειμένου να μεταβιβάσουν προς το Ελληνικό Δημόσιο τα τυχόν εμπράγματα δικαιώματά τους οικειοθελώς. Γινόταν, δε, η διευκρίνιση προς τους ιδιοκτήτες ότι οι διαπραγματεύσεις θα έπρεπε να ολοκληρωθούν μέχρι την 5-9-2000 δεδομένου ότι κατά την ημερομηνία αυτή το Ελληνικό Δημόσιο θα ξεκινούσε τις νόμιμες διαδικασίες της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Σύμφωνα με το Ν. 973/79 η διοίκηση, διαχείριση και αξιοποίηση των ακινήτων του δημοσίου ανήκει στην Κτηματική Εταιρεία Δημοσίου (ΚΕΔ).

Το ΥΠΠΟ είχε αυτεπαγγέλτως κινήσει την διαδικασία χαρακτηρισμού στις αρχές του 2000. Η 1^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων διαβίβασε ολόκληρο τον φάκελο του θέματος στη Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού με το υπ' αρ. 469/1-3-2000, προκειμένου να εισαχθεί για εξέταση από το αρμόδιο Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων. Η 1^η Εφορεία θεωρούσε πως:

«Η διατήρηση των αρχιτεκτονικών μορφών, της πολυεδαμικής συγκρότησης, αλλά και της ιστορικής μνήμης με αναφορά τόσο στα γεγονότα του '22 όσο και του '40 επιβάλλει τον χαρακτηρισμό του συγκροτήματος της Λ. Αλεξάνδρας ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου».

Από τη Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού (Τμήμα Νεωτέρων Μνημείων) ο φάκελος χαρακτηρισμού διαβιβάστηκε στο Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων με το με αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/908/14898/4-5-2000 έγγραφο.

Σύμφωνα με το ΠΔ 161/84 (ΦΕΚ/Α/30-4-84), όπως ερμηνεύτηκε με την αριθμ. 416/1991 απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας για το χαρακτηρισμό κτηρίων ως ιστορικών διατηρητέων μνημείων, ζητείται από το ΥΠΠΟ η γνώμη του ΥΠΕΧΩΔΕ που δίνεται σε διάστημα ενός μηνός. Έτσι, όταν ζητήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού η γνώμη του ΥΠΕΧΩΔΕ, από το δεύτερο γνωστοποιήθηκε πως δεν συμφωνεί με το

χαρακτηρισμό ως «διατηρητέων μνημείων» των οκτώ (8) προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφ. Αλεξάνδρας, «δεδομένου ότι το ΥΠΕΧΩΔΕ στα πλαίσια της αναβάθμισης της ποιότητας ζωής και της ενοποίησης-διασύνδεσης των χώρων πρασίνου της πόλης, προωθεί μελέτη χαρακτηρισμού ως χώρου πρασίνου και αναψυχής τα τμήματα της υπόψη περιοχής που δεν έχουν χαρακτηριστεί ως τέτοιοι χώροι».¹⁵³

Με τον ν. 2947/2001 που αφορούσε μεταξύ άλλων και θέματα «αισθητικής αναβάθμισης της εικόνας της Αθήνας» εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 είχαν καθοριστεί ως ενιαίος χώρος πρασίνου τα συγκροτήματα των Προσφυγικών Πολυκατοικιών της Λ. Αλεξάνδρας, με συνέπεια να αρχίσουν οι διαδικασίες απαλλοτρίωσης αυτών με την επείγουσα διαδικασία που προβλεπόταν από τη Νομοθεσία περί Ολυμπιακών Αγώνων του 2004.

Στη συνεδρίαση του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων της 23-10-2003 η πλειοψηφία γνωμοδότησε υπέρ του χαρακτηρισμού των δύο πολυκατοικιών ως μνημείων, ενώ τρία μέλη εξέφρασαν την άποψη ότι έπρεπε να διατηρηθεί το σύνολο των πολυκατοικιών.¹⁵⁴ Σύμφωνα με τη μειοψηφία, η πρόταση του ΚΣΝΜ, να διατηρηθεί ένα μικρό μέρος των κτισμάτων στην άκρη του οικοπέδου, καταργεί την αστική λειτουργία του συγκροτήματος και περιορίζει την σημασία του μόνο στην αρχιτεκτονική μορφή των κτισμάτων. Κάτι τέτοιο έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις αρχές και τους στόχους του αρχιτεκτονικού κινήματος του μοντερνισμού, διαγράφει, με άλλα λόγια, μια κρίσιμη παράμετρο της κατασκευής του συγκροτήματος.

Από κατοίκους και επιστήμονες που μίλησαν στη συνεδρίαση υποστηρίχθηκε πως, αν επιλεγεί η λύση της κατεδάφισης των προσφυγικών πολυκατοικιών, θα απολεσθούν οι ελεύθεροι χώροι και με τους ισχύοντες όρους δόμησης από τα 14 ½ στρέμματα θα κτισθούν περίπου τα 10. Η κατεδάφιση των κτηρίων και η εμπορική εκμετάλλευση του χώρου θα αποτελέσει πεδίο υψηλών κερδών για τις κατασκευαστικές εταιρείες, αφού ο συντελεστής δόμησης θα αυξηθεί δραματικά από 0.95 σε 3.6 και τα ύψη από 3 σε 8 ορόφους. Στην προοπτική κατεδάφισης των συγκεκριμένων πολυκατοικιών η δημιουργία πάρκου και παιδικής χαράς φαίνεται ασύμφορη λόγω υπέρογκου κόστους. Πιο πιθανή φαίνεται μια υπόθεση εκμετάλλευσης της

¹⁵³ ΥΠΕΧΩΔΕ, Γενική Διεύθυνση Πολεοδομίας, Δ/ση Πολ/κου Σχεδιασμού, Τμήμα Παρ/κων Οικισμών, 3.7.2000, Αρ. Πρωτ.: 10886/3802, Θέμα: Απάντηση σε πρόταση χαρακτηρισμού ως διατηρητέων μνημείων των 8 προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφ. Αλεξάνδρας (Σχγετ: 456/1.3.2000 ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ).

¹⁵⁴ ΚΣΝΜ Πράξη 20/23-10-2003.

«απελευθερωμένης» από τα προσφυγικά έκτασης, που βασίζεται στις δυνατότητες οικοδόμησης του οικοπέδου.

Με την Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΟ/ΔΙΝΕΣΑΚ/Β/803/63030/12-11-2003 (ΦΕΚ 1747/Β/26-11-2003), που εκδόθηκε μετά τη συγκεκριμένη γνωμοδότηση του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων, χαρακτηρίστηκαν ως μνημεία δύο πολυκατοικίες που βρίσκονται μεταξύ του Νοσοκομείου «Ελπίς» και του Αντικαρκινικού Νοσοκομείου «Άγ. Σάββας». Οποιοσδήποτε εργασίες θα εκτελούνταν στα υπόλοιπα κτήρια του συγκροτήματος θα έπρεπε να έχουν την σύμφωνη γνώμη του Υπουργείου Πολιτισμού, δεδομένου ότι βρίσκονται στον περιβάλλοντα χώρο των μνημείων. Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο πως η γνωμοδότηση του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων δεν είναι δεσμευτική για τον Υπουργό και δεν επιφέρει έννομες συνέπειες, δεδομένου ότι το αποφασιστικό όργανο είναι ο Υπουργός Πολιτισμού κατά της απόφασης του οποίου είναι δυνατό να υποβληθεί αίτηση θεραπείας ή αίτηση ακυρώσεως στο Συμβούλιο Επικρατείας.

Κάτοικοι και φορείς της περιοχής κατέθεσαν αίτηση θεραπείας για τη συγκεκριμένη Υπουργική Απόφαση, η οποία απορρίφθηκε. Παράλληλα κατέθεσαν αίτηση ακυρώσεως στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Στις 16-12-2003 εκδόθηκε Προσωρινή Διαταγή του Προέδρου του 5^{ου} Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας περί «απαγόρευσης οποιασδήποτε πράξης ή εργασίας κατεδάφισης ή αλλοίωσης και των 8 κτηρίων του συγκροτήματος»

Το Συμβούλιο της Επικρατείας με την υπ' αρ. 3050/2004 απόφαση (Ε' Τμήμα) οδηγήθηκε στην ακύρωση της συγκεκριμένης Υπουργικής Απόφασης, η οποία εκδόθηκε κατόπιν της γνωμοδοτήσεως του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων, θεωρώντας ότι η σχετική διοικητική πράξη δεν ήταν επαρκώς αιτιολογημένη. Στη συγκεκριμένη υπόθεση (όπως και σε κάθε περίπτωση όπου υπεισέρχονται και απαιτούνται κρίσεις της διοίκησης βάσει ειδικών τεχνικών και επιστημονικών εννοιών) είναι προφανής ο θεμελιώδης ρόλος της ειδικής και επαρκούς αιτιολόγησης της προσβαλλόμενης διοικητικής πράξης. Θεωρήθηκε πως δεν αιτιολογείτο επαρκώς το γεγονός πως δεν επιφυλασσόταν ενιαία αντιμετώπιση και για τις οκτώ πολυκατοικίες, πράγμα που υπαγορεύεται από την έννοια του αρχιτεκτονικού συνόλου. Έτσι, δεν θα εφαρμόζονταν οι αρχές της Σύμβασης της Γρανάδας και θα παραβιαζόταν το άρθρο 28 παρ 1 Συντάγματος της Ελλάδος,¹⁵⁵ που επιβάλλει στη

¹⁵⁵ Άρθρο 28 παρ. 1 ΣτΕ: Οι γενικά παραδεδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους της

διοίκηση να λαμβάνει τα απαραίτητα μέτρα, προκειμένου να υλοποιούνται οι δεσμεύσεις που αναλαμβάνει η χώρα μας με τις διεθνείς συμβάσεις και συμφωνίες, τις οποίες υπογράφει. Μετά την ακυρωτική απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας το θέμα ανατέμφθηκε στη διοίκηση.

Έκτοτε το θέμα εκκρεμεί προς γνωμοδότηση από το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων, το οποίο στη συνεδρίαση της 3.11.2005 γνωμοδότησε ομόφωνα «υπέρ της αναβολής συζήτησης του παραπάνω θέματος, προκειμένου να κληθεί στη συνεδρίαση η Κτηματική Υπηρεσία Αθηνών»

Αυτό που, κατά τη γνώμη μας, επείγει είναι μια πρόταση ανάπλασης που να λαμβάνει υπόψη την ακυρωτική απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, την αξία του συγκεκριμένου συγκροτήματος ως σημαντικού δείγματος Οργανωμένης Δόμησης εμπνευσμένου από τις αρχές του μοντέρνου αρχιτεκτονικού κινήματος. Επιπλέον, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι σύγχρονες ανάγκες των κατοίκων, οι Καλύτερες Πρακτικές σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Best Practices), καθώς και οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα δείγματα αρχιτεκτονικής κληρονομιάς όσο αφορά την προστασία τους.

καθεμιάς, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου. Η εφαρμογή των κανόνων του διεθνούς δικαίου και των διεθνών συμβάσεων στους αλλοδαπούς τελεί πάντοτε υπό τον όρο της αμοιβαιότητας.

2. 5. Η προστασία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής: ιδιομορφίες και μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως ημερομηνία έναρξης της συζήτησης για τη διάσωση της κληρονομιάς του μοντέρνου αρχιτεκτονικού κινήματος το Δεκέμβριο του 1967, όταν δημοσιεύτηκε το τεύχος του ιδιαίτερα έγκυρου την εποχή εκείνη περιοδικού «Architectural Design» αφιερωμένο στα «Heroic Relics» του μοντέρνου κινήματος.¹⁵⁶ Κατά τη δεκαετία του '60 και παρά τις διεθνείς αντιδράσεις, πολλά μοντέρνα κτήρια κατεδαφίζονταν, όπως η Maison du Peuple στις Βρυξέλλες του Horta ή το Imperial Hotel στο Τόκιο του Wright. Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις πολλά από τα πιο διάσημα παραδείγματα του μοντέρνου έφεταν θύματα επιπόλαιων επισκευών, παραμορφώσεων και κακής χρήσης, όπως συνέβη με πρώτα τα έργα του Le Corbusier και το κτήριο του Bauhaus.

Η κινητοποίηση θα ενταθεί, όμως, μόνο στη δεκαετία του '80, όταν θα ενεργοποιηθούν επίσημα διεθνείς οργανισμοί, όπως το Icomos, η UNESCO, το Συμβούλιο της Ευρώπης και τελευταίο το DOCOMOMO, η «Διεθνής Ομάδα Εργασίας για την Τεκμηρίωση και Διατήρηση Κτηρίων, Τοποθεσιών και Γειτονιών του Μοντέρνου Κινήματος», που ιδρύθηκε το 1988 από το Τεχνικό Πανεπιστήμιο του Eindhoven στην Ολλανδία.

Η κινητοποίηση αυτή είχε διάφορα αποτελέσματα, όπως την επέκταση στην αρχιτεκτονική του 20^{ου} αιώνα της Σύμβασης της Γρανάδας για τη διάσωση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς (1985), με πρωτοβουλία του Συμβουλίου της Ευρώπης (τέλη της δεκαετίας του '80), ή τη σχετική διακήρυξη διεθνούς ομάδας ειδικών της UNESCO στη διάσκεψη του Τορίνο για την αρχιτεκτονική της Art Nouveau (μέσα δεκαετίας του '90). Παράλληλα, είχε ως αποτέλεσμα την εντυπωσιακή ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας και της σχετικής βιβλιογραφίας, καθώς και την ευαισθητοποίηση των διαχειριστών της δημόσιας ζωής, κυρίως των θεσμών τοπικής αυτοδιοίκησης αλλά και των πολιτών, για την αξία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής ως ιστορικής μαρτυρίας, ως κοινωνικού γεγονότος και ως έργου τέχνης.

Η προστασία των μοντέρνων κτηρίων, που βρίσκεται πλέον σε πολύ προχωρημένο επίπεδο σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, απαιτεί αφ' ενός την αναγνώριση

¹⁵⁶ Γιακουμάτος Αντρέας, «Η προστασία του κτιριακού πολιτισμού», *εφ. Το Βήμα, Νέες Εποχές*, 26 Σεπτεμβρίου 1999, β6.

της αξίας τους, αφ' ετέρου τη συνειδητοποίηση των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζουν. Στην Ελλάδα ενδεικτική του αυξανόμενου ενδιαφέροντος για την προστασία της κληρονομιάς του μοντέρνου αρχιτεκτονικού κινήματος μπορεί να θεωρηθεί η ημερίδα που διοργανώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και την 1^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων για την προστασία των κτηρίων του προπολεμικού μοντερνισμού στην Αθήνα.¹⁵⁷ Βέβαια, και ενώ τα νεοκλασικά και τα εκλεκτικά κτήρια έχουν γίνει αποδεκτά ως χρήζοντα προστασίας, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχει συμβεί το ίδιο με τα μοντέρνα.¹⁵⁸ Όπως, χαρακτηριστικά, αναφέρει η Ρούσση Βάσω: «Αντιμετωπίζουμε τα ερωτήματα: «Μα δεν έχουν τίποτα» (δηλαδή, δεν έχουν τραβηχτά, κορνίζες, περίτεχνα μπαλκόνια). «Μα είναι από μπετόν» (δηλαδή, αρνητική σύνδεση με τις τυχαίες μεταπολεμικές κατασκευές).»¹⁵⁹

Παράλληλα με την προσπάθεια που θα πρέπει να καταβληθεί ώστε να αναγνωριστεί η αξία της κληρονομιάς του μοντέρνου αρχιτεκτονικού κινήματος, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη μια σειρά από παράγοντες που σχετίζονται με τη φύση των συγκεκριμένων αρχιτεκτονημάτων και που, σε μεγάλο βαθμό, συγκρούονται με την επικρατούσα στο Υπουργείο Πολιτισμού αισθητική ιδεολογία.¹⁶⁰

Μια πρώτη ιδιαιτερότητα αποτελεί το γεγονός πως η διάρκεια ζωής των συγκεκριμένων έργων συχνά θεωρείτο από τους ίδιους τους αρχιτέκτονες πεπερασμένη. Ένα συγκρότημα κατοικιών της δεκαετίας του '20 ή ένα νοσοκομειακό κτήριο υπολογιζόταν να ανταποκριθεί στις οικιστικές ή θεραπευτικές ανάγκες για 25-30 χρόνια, και η διάσταση αυτή ενσωματωνόταν στο σχεδιασμό του σε πιστή εφαρμογή της μοντέρνας αντίληψης του ωφελιμιστικού κτηρίου ως χρηστικού εργαλείου. Κάτι τέτοιο φαίνεται να έρχεται σε σύγκρουση με το δικό μας ενδιαφέρον για απόδοση στα συγκεκριμένα έργα μνημειακού χαρακτήρα.

Καθώς η προμοντέρνα αρχιτεκτονική συχνά δεν βασίζεται σε σχεδιαστική μελέτη, οι διαδοχικές επεμβάσεις στο έργο συνθέτουν το συνολικό χαρακτήρα τους και αποκτούν το χαρακτήρα ιστορικής μαρτυρίας (βλ. για παράδειγμα τους μιναρέδες στο ναό της Αγίας Σοφίας). Είναι, λοιπόν, κατανοητή η αντίληψη της Χάρτας της Βενετίας που επιτάσσει το «σεβασμό της πορείας του έργου στον χρόνο», το σεβασμό δηλαδή των ιστορικών επεμβάσεων που διαμορφώνουν το σώμα ενός κτηρίου της

¹⁵⁷ Υπουργείο Πολιτισμού – 1^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, *Η προστασία των κτηρίων του προπολεμικού μοντερνισμού στην Αθήνα* (Πρακτικά Ημερίδας), Αθήνα 2000.

¹⁵⁸ Ρούσση Βάσω, *ό. π.*, 43.

¹⁵⁹ Ρούσση Βάσω, *ό. π.*, 43.

¹⁶⁰ Για το θέμα βλ. περισσότερα παρακάτω.

προμοντέρνας εποχής, και κατά συνέπεια την επέμβαση αποκατάστασης που συντηρεί την ύλη και δεν παρεμβαίνει στην εικόνα του έργου. Οι ανάγκες είναι πολύ διαφορετικές στην περίπτωση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, όπου υπάρχει μια μελέτη άμεσα συνδεδεμένη με τη φάση της κατασκευής και το τελικό αποτέλεσμα διέπεται από μια αυστηρή αρχιτεκτονική λογική με ιδιαίτερη έμφαση στις ογκοπλαστικές ισορροπίες και στη φροντίδα των λεπτομερειών. Το μοντέρνο έργο συνιστά μια πεπερασμένη τυπολογική, κατασκευαστική και αισθητική ενότητα, η οποία δεν είναι δυνατόν να διαταραχθεί από διαδοχικές μετατροπές ή χρηστικές αλλοιώσεις. Στη μοντέρνα αρχιτεκτονική δεν είναι ανάλογης σημασίας η διατήρηση της ύλης με εκείνη της εικόνας.

Σε μια διαμετρικά αντίθετη κατεύθυνση προς την παραπάνω κινούνται οι παρατηρήσεις της Προέδρου¹⁶¹ του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων που ασχολήθηκε με το θέμα του συγκροτήματος των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Συγκεκριμένα, αναφέρει:

«Αλλά αυτά τα οποία άκουσα από τα μέλη του Συμβουλίου να λένε ακόμα και οι 2 ή οι 4 ή όποιες πολυκατοικίες εξ αυτών κρατηθούν στην ουσία για να καταστούν ασφαλείς και στατικά επαρκείς θα απολέσουν την ύλη, από την οποία κατασκευάστηκαν και θα διατηρήσουν μόνο την μορφή τους. Η αρχική ύλη θα έχει απολεστεί, διότι θα πρέπει να αποκτήσει τέτοιες ενισχύσεις, τέτοιους μανδύες, τέτοιες παρεμβάσεις, που είναι πολύ σχετικό τι μένει από την αρχική ύλη. Ένα μνημείο δεν είναι μία μορφή μόνο. Ένα μνημείο αποτελείται από την ύλη και την μορφή του. Η διατήρηση της μορφής οδηγεί σε ανακατασκευές. Ένα μνημείο είναι μια σύνθετη κατάσταση. Σύμφωνα με τα όσα ακούστηκαν δεν θα υπάρχει αυτό το υλικό, το καθοριστικό της αυθεντικότητας, το αυθεντικό υλικό που επιτρέπει τον χαρακτηρισμό ενός κτιρίου ως μνημείου.»¹⁶²

Μια προσπάθεια ανάπλασης του συγκεκριμένου συγκροτήματος προσφυγικών πολυκατοικιών πρέπει να λάβει υπόψη της τις παραπάνω επισημάνσεις. Η ενσωμάτωση νέων κοινόχρηστων αστικών λειτουργιών σε συνδυασμό με την ανάπλαση του κελύφους των κτηρίων, θα δημιουργήσει ένα νέο πόλο, μέσα στην πόλη, με σύγχρονη αρχιτεκτονική. Μετατροπές των διαμερισμάτων με τυχόν συνενώσεις κατά πλάτος ή καθ' ύψος, μπορούν να καλύψουν τις ανάγκες της σύγχρονης κατοικίας. Επίσης, οι μεγάλοι κοινόχρηστοι χώροι μπορούν να αξιοποιηθούν διαμορφώνοντας υπαίθριους

¹⁶¹ Ας σημειωθεί πως η συγκεκριμένη Πρόεδρος είναι αρχαιολόγος. Για το θέμα της κυρίαρχης ιδεολογικής συγκρότησης του συγκεκριμένου κλάδου που επικρατεί, άλλωστε, ως κλάδος στο Υπουργείο Πολιτισμού βλ. παρακάτω.

¹⁶² Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων, Πρακτικό 20/23-10-2003.

χώρους πρασίνου σε συνδυασμό με παιδότοπους και χρήσεις αναψυχής και κοινόχρηστους υπαίθριους χώρους πολλαπλών χρήσεων (σινεμά, θέατρο, μουσική κ.τ.λ.). Τέλος, μπορεί να διευρυνθεί το πλέγμα λειτουργιών και χρήσεων με διαμόρφωση χώρων που θα υποδέχονται τους συνοδούς των ασθενών των γειτονικών νοσοκομείων (το αίτημα αυτό έχει διατυπωθεί) και είναι δυνατόν κάποια ή κάποιες πολυκατοικίες να μετατραπούν σε φοιτητική εστία συμβάλλοντας στην επίλυση ενός προβλήματος του φοιτητικού πληθυσμού της πόλης μας.

Συμπερασματικά, ο συντονισμός με τις προσπάθειες που γίνονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο, απαιτεί την αναγνώριση της αξίας της κληρονομιάς του μοντέρνου αρχιτεκτονικού κινήματος και την απομάκρυνση από πρότυπα που έχουν διαμορφωθεί για άλλα μνημεία. Το συγκεκριμένο συγκρότημα μπορεί να αναπλαστεί με απόλυτο σεβασμό στην αρχιτεκτονική του αξία και με την εγκατάσταση μικτών χρήσεων μπορεί να συμβάλει στην επίλυση προβλημάτων κοινωνικών ομάδων της πόλης μας επιβεβαιώνοντας τις λειτουργικές αρετές που διέθετε από τη στιγμή της σχεδιαστικής του σύλληψης.

3. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Από τη μέχρι τώρα ανάλυση μπορούν, νομίζουμε, να συναχθούν ορισμένα συμπεράσματα σχετικά τόσο με τη συγκεκριμένη περίπτωση που επιλέχθηκε για μελέτη (συγκρότημα προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας) όσο και με τη συνάρθρωση των δύο τομέων δημόσιας παρέμβασης που συνδέονται με τα ζητήματα της ιστορικής μνήμης και του αστικού χώρου, δηλαδή των τομέων της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και της πολεοδομίας.

Στην περίπτωση που μας απασχόλησε αναδύθηκε το πρόβλημα της απόστασης που χωρίζει τη χώρα μας από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες στον τομέα της προστασίας μιας συγκεκριμένης κατηγορίας πολιτιστικών αγαθών, αυτών που συνδέονται με το αρχιτεκτονικό κίνημα του μοντερνισμού. Ενώ στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες η συζήτηση έχει οδηγήσει πια σε κάποια στέρεα συμπεράσματα και τα αποτελέσματα της δημόσιας δραστηριοποίησης στο συγκεκριμένο τομέα είναι σε πολλές περιπτώσεις θεαματικά, στη χώρα μας το ενδιαφέρον παραμένει περιθωριακό και η τύχη που μοιάζει να περιμένει τα συγκεκριμένα κτήρια είναι αυτή της εγκατάλειψης και της κατεδάφισης.

Η τεράστια απόσταση που χωρίζει τη χώρα μας από τα ευρωπαϊκά ανάλογα χρήζει περαιτέρω ανάλυσης και δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με δομικά στοιχεία της νεοελληνικής κοινωνίας και βαθύτερες ιδεολογικές αγκυλώσεις. Φαίνεται και σε αυτή την περίπτωση να εκδηλώνεται η σταθερή προσκόλληση στο αρχαιοελληνικό παρελθόν και η δυσκολία αποδοχής στοιχείων της ιστορίας μας που δεν συνδέονται άμεσα με αυτό. Αλλά και κάτι περισσότερο: τα συγκεκριμένα κτήρια δεν μπορούν ούτε να αξιολογηθούν αλλά και ούτε να προστατευτούν με όρους και κριτήρια που έχουν διαμορφωθεί για άλλα μνημειακά σύνολα και τα οποία απηχούν αισθητικές επιλογές και αναζητήσεις με τις οποίες το αρχιτεκτονικό κίνημα του μοντερνισμού ερχόταν σε ρήξη. Τα συγκεκριμένα κτήρια απέχουν από τον αισθητισμό και το μνημειακό, υιοθετούν το λειτουργισμό και την ωφελμιστική αντίληψη, εγγράφονται σε μια αισθητική εκσυγχρονισμού σε άμεση επαφή με τη δυτική κουλτούρα της εποχής και με τις αναζητήσεις του μοντερνιστικού κινήματος.

Η εμμονή σε αισθητικά και ιδεολογικά πρότυπα που έχουν αναπτυχθεί για τα αρχαία μνημεία δεν εξυπηρετεί την ουσιαστική αξιολόγηση της κληρονομιάς του αρχιτεκτονικού μοντερνισμού και πρέπει να ερμηνευθεί με πληρέστερο τρόπο. Στο σημείο αυτό διαφωτιστικές, νομίζουμε, είναι οι παρατηρήσεις που κάνει ο Αντώνης

Λιάκος, ο οποίος υποστηρίζει ότι «οι ιστορικοί και η ιστοριογραφία στην Ελλάδα εκτοπίστηκαν από το ρόλο των nation builders» από το μεσοπόλεμο και μετά., καθώς αυτό το ρόλο ανέλαβαν κυρίως οι ποιητές, οι ζωγράφοι και οι δοκιμογράφοι αισθητικοί. Όταν οι καλλιτέχνες της γενιά του '30 ανακάλυπταν τη συγχρονική παρουσία της «ελληνικότητας» στο «λαό», οι ιστορικοί της ίδιας γενιάς στρέφονταν προς το Διαφωτισμό, την κίνηση των νεωτερικών ιδεών, το εκσυγχρονιστικό ρόλο της αστικής τάξης (Δημαράς, Σβορώνος κ.ά.). Έτσι στους ιστορικούς ο εκσυγχρονισμός, ο εκδυτικισμός και η νεωτερικότητα απέκτησαν θετικό πρόσημο, ενώ στην τέχνη αρνητικό.¹⁶³

Οι επαγγελματικές ομάδες, οι οποίες διαχειρίζονται τα μνημεία, υιοθέτησαν τα παραπάνω πρότυπα και με βάση αυτά καλούνται να αξιολογήσουν τα στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς με τα οποία έρχονται σε επαφή. Το μνημείο δεν υπάρχει, αλλά κατασκευάζεται, και μάλιστα σε μεγάλο βαθμό η κατασκευή του είναι αποτέλεσμα της δράσης των επαγγελματικών ομάδων που είναι επιφορτισμένες με την αναγνώριση και την προστασία του. Στο μνημείο εγγράφεται η οργανωσιακή κουλτούρα και οι συγκρούσεις και των επαγγελματικών ομάδων που δραστηριοποιούνται γύρω από αυτό. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το μνημείο συναρθρώνεται με την κουλτούρα αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων, είναι το αντικείμενο της επαγγελματικής δράσης και των δύο.¹⁶⁴ Και στην περίπτωση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται η διαπίστωση που διατυπώνεται από τη Φωτοπούλου Σταυρούλα¹⁶⁵ σχετικά με τη σύγκρουση δύο διαφορετικών προτύπων σε σχέση με την πολιτική διαχείρισης των οικισμών που αποτελούν μνημειακά σύνολα στην Ελλάδα (1975-2002).

Τα συγκεκριμένα κτήρια αντιπροσωπεύουν ένα τμήμα της αρχιτεκτονικής παραγωγής που έρχεται σε σύγκρουση με τις αρχές και την αισθητική που επικράτησαν από το μεσοπόλεμο και μετά στο επίπεδο της εθνικής αισθητικής και διαμόρφωσαν την αισθητική και την κουλτούρα των επαγγελματικών ομάδων που ασχολούνται με την προστασία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Με βάση τα παραπάνω, διαπιστώνεται, για μια ακόμη φορά, πως το μνημείο δεν είναι ένα στοιχείο του παρελθόντος που οι ειδικοί αναλαμβάνουν με «αντικειμενικά» κριτήρια να διατηρήσουν στο παρόν, αλλά σε πολύ μεγάλο βαθμό το μνημείο είναι μια «κατασκευή», στην οποία εγγράφονται οι

¹⁶³ Λιάκος Αντώνης, «Η Νεοελληνική Ιστοριογραφία στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αι.», *Σύγχρονα Θέματα*, Σεπτ. 2001, 87.

¹⁶⁴ Φουκώ Μισέλ, «Χώρος, Γνώση και Εξουσία», *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, Αθήνα, 1987, Ύψιλον.

¹⁶⁵ Φωτοπούλου Σταυρούλα, *Συλλογική Μνήμη και Μνημεία: Η πολιτική διαχείρισης των οικισμών που αποτελούν μνημειακά σύνολα στην Ελλάδα, 1975-2002*, Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία.

πολιτισμικές παραδοχές και οι αισθητικές αντιλήψεις αυτών που έρχονται σε επαφή με αυτό.

Επιπλέον και σε συνέχεια προς τα προηγούμενα, το συγκεκριμένο μνημειακό σύνολο μας φέρνει αντιμέτωπους με δύο ζητήματα που απαιτούν ιδιαίτερη αντιμετώπιση. Το ένα σχετίζεται με το ζήτημα της αυθεντικότητας. Το αρχιτεκτονικό αντικείμενο είναι πρώτα απ' όλα «χρήσιμο» και μετά οτιδήποτε άλλο και σε τούτο ξεχωρίζει από τα αντικείμενα τέχνης. Επιπλέον, αν σε μεγάλο βαθμό η αυθεντικότητα των αντικειμένων που προέρχονται από την αρχαιότητα προκύπτει από την απόσπαση ενός αντικειμένου από την καθημερινή χρήση και λειτουργία του, έτσι ώστε να νοσηματοδοτηθεί ως φορέας μιας μοναδικής αξίας, σε ό,τι αφορά τα σπίτια των ανθρώπων τι μπορεί να σημαίνει αυτό;

Το δεύτερο ζήτημα σχετίζεται με την αρνητική επίδραση του βασικού μέσου προστασίας των πολιτιστικών αγαθών που προωθούσε ο ΚΝ 5351/32, δηλ. της απόκτησης της κυριότητας από το κράτος. Η πολιτική της «αρνητικής» προστασίας (απαγορεύονται η οικοδόμηση, οι μετασκευές, οι νέες χρήσεις) έμμεσα προκάλεσε μέγιστες φθορές στα διατηρητέα κτίσματα και οικισμούς: καθώς το κόστος επισκευής τους ήταν πολύ υψηλό, πολλοί ιδιώτες τα άφησαν να ρημάζουν και, έτσι, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις αποχαρακτηρισμών λόγω μερικής κατάρρευσης των κτηρίων που οφείλεται στην εγκατάλειψή τους. Επίσης, η δυσκαμψία ως προς την ενσωμάτωση νέων χρήσεων και μετασκευών στο εσωτερικό του κτηρίου (λόγω πάλι της πρόκλησης έμμεσης βλάβης σε αυτά) είχε παρόμοια αποτελέσματα. Αν η απόκτηση της κυριότητας από το κράτος και η «αρνητική» προστασία μπορούν να έχουν θετικά αποτελέσματα στα πολιτιστικά αγαθά που προέρχονται από την αρχαιότητα, για τα αγαθά της νεώτερης πολιτιστικής κληρονομιάς οφείλουμε να επεξεργαστούμε άλλες αρχές και να ενσωματώσουμε το ενδιαφέρον των πολιτών στις πολιτικές προστασίας.

Μια ακόμα αρνητική συνέπεια που έχει ο περιορισμός σε μια αντίληψη «αρνητικής» προστασίας, σχετίζεται με το γεγονός πως δεν διευκολύνει την εμπλοκή των πολιτών στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και αδυνατεί να ενσωματώσει το ενδιαφέρον τους και τη διάθεσή τους απέναντι σε αυτά τα αγαθά. Μια σύγχρονη πολιτική προστασίας πρέπει να συνδιαλέγεται με τη γνώμη που έχουν οι άνθρωποι για τους χώρους που κατοικούν, να συνδιαμορφώνει λύσεις προστασίας τους απομακρυνόμενη από πατερναλιστικές στάσεις και νοοτροπίες.

Στο παρακάτω απόσπασμα διαφαίνεται η απόσταση που έχει καλλιεργηθεί απέναντι στον πολίτη, καθώς και η υποτίμηση της εμπειρίας των ανθρώπων που

κατοικούν στο συγκεκριμένο συγκρότημα: «Σε μένα ταιριάζει αυτό που λένε «τι ζητάει ο Εβραίος στο παζάρι», γιατί ούτε τεχνικός είμαι ούτε επιστήμονας είμαι, δεν είμαι τίποτα, απλώς είμαι κάτοικος στα προσφυγικά, έχω γεννηθεί και έχω περίπου την ίδια ηλικία που έχουν τα χτίσματα αυτά, είμαι 66 χρόνων, γεννήθηκα το '37 και ζω και θα ήθελα να πεθάνω σε αυτά τα κτήρια. Επειδή αισθάνθηκα πάρα πολύ άσχημα από κάποιες ερωτήσεις που βάλατε κι εσείς και περισσότερο ο κύριος, βασικά βγαίνει ένα συμπέρασμα, η απορία σας είναι πώς καθόμαστε εμείς σε αυτά τα σπίτια; Δεν αναρωτηθήκατε, ίσως και όλοι μαζί.».¹⁶⁶

Επιπλέον, στην κριτική που ασκούν οι κάτοικοι του συγκροτήματος κυριαρχεί η αίσθηση της ύπαρξης ενός κράτους που τους βυθίζει στην αβεβαιότητα και στο οποίο δεν μπορεί να έχει κανείς εμπιστοσύνη ως προς το αν θα υλοποιήσει τα κάθε φορά εξαγγελόμενα. Σε μεγάλο βαθμό αυτό οφείλεται στο ασαφές νομικό πλαίσιο, στην πληθώρα ρυθμίσεων που οδηγεί τελικά σε καθεστώς μη ρύθμισης ή σε ρυθμίσεις κακής ποιότητας, στην αδυναμία του ελληνικού διοικητικού συστήματος να οργανώσει αποτελεσματικά την παρέμβασή του σε πεδία που εμφανίζονται στοιχεία συναρμοδιότητας (βλ. στην περίπτωση μας ΥΠΠΟ - ΥΠΕΧΩΔΕ).

Η αντίληψη και η πρακτική της «ολοκληρωμένης συντήρησης», που προωθείται από την επικυρωμένη από τη χώρα μας Σύμβαση της Γρανάδας απαιτεί, αντίθετα, το συντονισμό όλων των εμπλεκόμενων φορέων, των σχετικών επιστημονικών κλάδων, αλλά και την ενεργοποίηση των πολιτών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, που μελετήσαμε, βλέπουμε ότι το ελληνικό πολιτικο-διοικητικό σύστημα αδυνατεί να κινηθεί στοιχειωδώς στην κατεύθυνση που διαμορφώνει η Σύμβαση της Γρανάδας. Στην πραγματικότητα, στο ΥΠΠΟ δεν υπάρχει πολιτική παρέμβασης σε ιστορικά σύνολα, παρά μόνο εκ των ενόντων –απουσιάζει από την οργανωτική του δομή το Τμήμα Χωροταξίας, που θα μπορούσε να συνεργάζεται σε μόνιμη βάση με τις αντίστοιχες Διευθύνσεις του ΥΠΕΧΩΔΕ- ούτε υπηρετούν χωροτάκτες και πολεοδόμοι.

Με δεδομένη την αδυναμία του ελληνικού διοικητικού συστήματος να εργαστεί διϋπηρεσιακά και να συντονίσει τη δράση του σε οριζόντιο επίπεδο, μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα μπορέσει να ενσωματώσει στη δράση του την προβληματική διαφόρων επιστημονικών κλάδων και να αναπτύξει τη συνεργασία των αντίστοιχων επιστημονικών κλάδων;¹⁶⁷ Σε αυτή την κατεύθυνση απαραίτητη είναι η ανανέωση των

¹⁶⁶ Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων, Πρακτικό 20/23-10-2003.

¹⁶⁷ Ας σημειωθεί πως στο ΥΠΠΟ, τον κατεξοχήν φορέα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας μας, δεν υπάρχει κλάδος ιστορικών, ούτε ανθρωπολόγων!

ειδικοτήτων που υπηρετούν στο ΥΠΠΟ (ιστορικοί, ανθρωπολόγοι κ.ά.) και η δημιουργία ενός Ενιαίου Φορέα Προστασίας, που θα ξεπεράσει τα προβλήματα συναρμοδιότητας που δημιουργούνται σήμερα μεταξύ υπηρεσιών του ΥΠΕΧΩΔΕ και του ΥΠΠΟ.

Επιπλέον, σημαντικά συμπεράσματα μπορούν να συναχθούν και σε σχέση με τα ζητήματα της ιστορικής μνήμης στη συνάρθρωσή της με τον αστικό χώρο. Η μετάβαση στη νεωτερικότητα διαμόρφωσε ένα ευρύ πεδίο διάστασης ανάμεσα στην παροντική εμπειρία και τη μελλοντική προσδοκία. Η διάσταση αυτή βρίσκεται στη βάση της ανάδυσης πολλών, πολλαπλών και συχνά συγκρουόμενων οπτικών για το παρελθόν. Επόμενο είναι και η συζήτηση για το τι πρέπει να διατηρηθεί από το παρελθόν, τι αξίζει να θεωρηθεί μνημείο και ως τέτοιο να προστατευτεί, να λαμβάνει, συχνά, έντονα συγκρουσιακό χαρακτήρα. Οι διαμάχες για το παρελθόν είναι σε μεγάλο βαθμό διαμάχες για το μέλλον.

Το παρελθόν είναι φορέας κύρους και σε αυτό, σε μεγάλο βαθμό, οφείλεται το γεγονός πως συχνά στις συγκρούσεις γύρω από τους χώρους οι εμπλεκόμενες πλευρές διατυπώνουν επιχειρήματα που ερείδονται στην ενεργοποίηση της ιστορικής μνήμης. Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση που μελετήσαμε.

Παράλληλα και σε συνάρτηση με τα παραπάνω, το παρελθόν δεν είναι στην ολότητά του αξιομνημόνευτο. Ένα μεγάλο τμήμα του περιπίπτει στη λήθη και, μάλιστα, ένα τμήμα του νιώθουμε πως πρέπει να το ξεχάσουμε, να το διαγράψουμε σαν να μην υπήρξε. Ας θυμηθούμε, σε αυτό το σημείο, τη θέση που διατύπωσε ο Renan στην προσπάθειά του να απαντήσει στο ερώτημα “Qu`est-ce qu`une nation?”: “Or, l`essence d`une nation est que tous les individus aient beaucoup des choses en commun et aussi aient oublie bien des choses...”¹⁶⁸

Αυτή η στάση επιφυλάσσεται απέναντι στις τραυματικές εμπειρίες, οι οποίες δύσκολα γίνονται αντικείμενο διαχείρισης, τις περισσότερες φορές επιδιώκεται η απόθησή τους. Από έρευνα που βρίσκεται σε εξέλιξη διαπιστώνουμε πως «οι Μηδικοί Πόλεμοι, η Επανάσταση του 1821, ο Μακεδονικός Αγώνας, οι κρητικές επαναστάσεις έχουν την τιμητική τους έναντι μιας σημαντικής υστέρησης που παρουσιάζεται για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, τη Μικρασιατική Καταστροφή ή τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την Κατοχή και την Αντίσταση.»¹⁶⁹ Δεν είναι, σε καμιά περίπτωση τυχαίο, πως οι

¹⁶⁸ Αναφέρεται στο Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες - Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, (μετάφραση από τα αγγλικά: Ποθητή Χαντζαρούλα), 292.

¹⁶⁹ Ρεπούση Μαρία, ό. π., 96-97.

παραπάνω περιπτώσεις σχετίζονται είτε με τραυματικές εμπειρίες που επιχειρείται να απωθηθούν είτε με εμπειρίες που μπορούν να διχάσουν.

Τα παραπάνω μας καλούν να στοχαστούμε πάνω στο ζήτημα της μνήμης σε μια σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία¹⁷⁰ μέσα από ένα πρίσμα που δεν επιθυμεί να εξοστρακίσει το τραυματικό και το συγκρουσιακό, αλλά να το διαχειριστεί και να το θεραπεύσει. Σε αυτήν την κατεύθυνση είναι απαραίτητο να προβληματιστούμε σχετικά με το τι περικλείει και τι αποκλείει η κυρίαρχη εκδοχή της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας.

Το παλίμψηστο του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού συνόλου συγκεντρώνει επάνω του πολλές εγγραφές: την τραυματική εμπειρία της προσφυγιάς και την ανάγκη να δομηθούν στη νέα πατρίδα στηρίγματα. Τις προσπάθειες για την κοινωνική κατοικία και τα πρώτα βήματα οικοδόμησης κοινωνικού κράτους στη χώρα μας. Τη ρετσινιά του κατοίκου των προσφυγικών και τη σταδιακή εγκατάλειψη. Τις σφαίρες του εμφυλίου και τις διαδηλώσεις του Δεκέμβρη του '44. Την εγκατάλειψη, την Ελλάδα της αντιπαροχής και της ανοικοδόμησης έτσι όπως την είχε προβλέψει ο Κωνσταντινίδης. Ο χρόνος, οι άνθρωποι, τα γεγονότα παρήγαγαν ένα εξαιρετικά πλούσιο κείμενο, το οποίο, νομίζουμε, πως διαβάζοντάς το ένας προσεκτικός αναγνώστης έχει να κερδίσει πολλά. Σήμερα στους τοίχους του γράφει τα όνειρά της μια νέα γενιά ξεριζωμένων από την ουσιαστική ενσωμάτωση των οποίων πολλά θα κριθούν για το μέλλον της κοινωνίας μας.

¹⁷⁰ Στην προβληματική για το ζήτημα της μνήμης σε μια δημοκρατική κοινωνία αξίζει να ληφθεί υπόψη η οπτική της Chantal Mouffe για το αναγκαστικά συγκρουσιακό χαρακτήρα της δημοκρατίας. Mouffe Chantal, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Πόλις 2004 (μετάφραση: Αλ. Κιουπκιολής – πρόλογος-επιμέλεια: Γιάννης Σταυρακάκης).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγέλης Ι., *Η αποκατάσταση των προσφύγων του 1922*, Αθήνα 1965

(Αγριαντώνη Χρ., Μπουρνόβα Ευ., Κ. Παπαθανασόπουλος, Γ. Προγουλάκης, Μ. Ρηγίνος, Τζ. Χαρλαύτη, Χρ. Χατζηιωσήφ) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002

Altwater Elmar, *Παγκοσμιοποίηση, Ιδιωτικοποιήσεις και Δημόσια Αγαθά*, The Monthly Review Imprint, Αθήνα 2006 (επιμ.: Κώστας Μελάς)

Αμπατζόγλου Γρηγόρης, «Αυτοβιογραφία, μνήμη, θεραπεία», Μπενβενίστε Ρίκα & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, Αλεξάνδρεια, 1999, 65- 87

Anderson Benedict, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997 (μτφρ: Ποθητή Χαντζαρούλα)

Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, 1944

Βλάχου Γ., Γιαννίτσαρη Γ., Χατζηκώστα Ε., «Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά στην περίοδο 1920-40. Προσφυγικές πολυκατοικίες», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1979 ή 78, τχ. 12, 117-124

Βουδούρη Δάφνη, «Ο νέος νόμος 3028/2002 υπό το φως των διεθνών και ευρωπαϊκών κανόνων για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς», Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημόσιου Δικαίου/European Public Law Center, (επιμ. Ε. Τροβά) *Η Πολιτιστική Κληρονομιά και το Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004, 25-41

Γκιζέλη Βίκα Δ., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1984

-, «Η αυθαίρετη δόμηση Ι», Υπουργείο Πολιτισμού, Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 140-142

Γιακουμάτος Αντρέας, «Η προστασία του κτιριακού πολιτισμού», εφ. *Το Βήμα, Νέες Εποχές*, 26 Σεπτεμβρίου 1999, β6-7

Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Διερεύνηση της επιρροής του μοντέρνου κινήματος στον σχεδιασμό και την ανέγερση των προσφυγικών κατοικιών στην Αθήνα και τον Πειραιά (1930-1940)», www.greekarchitects.gr

Γιαννακούρου Γ. Π., «Σχεδιασμός του χώρου και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς: Από το Ν.Δ. του 1923 στο Ν. 3028/2002», Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημόσιου Δικαίου/European Public Law Center, (επιμ. Ε. Τροβά) *Η Πολιτιστική Κληρονομιά και το Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004, 179-187

Castells Manuel, *Πόλη και Κοινωνία. Ιδεολογία, κοινωνιολογική θεωρία και σχεδιασμός. Τέσσερα κείμενα του Manuel Castells*, (επιμέλεια: Λαζαρίδης Παντελής), Εκδόσεις Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνης, χ. χ.

Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1989, Γ΄ έκδοση, μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, (τίτλος πρωτοτύπου: *The Unification of Greece 1770-1923*, Λονδίνο, Ernest Benn Limited, 1972)

Δεσποτόπουλος Ιωάννης, «Θεωρήσεις για τη «σύγχρονη» αρχιτεκτονική και την ιδιότυπη εξέλιξη στην Ελλάδα», Υπουργείο Πολιτισμού, Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 58-60

Διαμαντοπούλου Μαρικίττα, «Μια συντονισμένη κρατική παρέμβαση προστασίας κτηρίων του 20^{ου} αιώνα με έμφαση στα κτήρια του μεσοπολέμου», Υπουργείο Πολιτισμού – 1^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, *Η προστασία των κτηρίων του προπολεμικού μοντερνισμού στην Αθήνα* (Πρακτικά Ημερίδας), Αθήνα 2000, 23- 30

Δωρής Ευάγγελος Φιλ., *Το Δίκαιον των Αρχαιοτήτων. Νομοθεσία – Νομολογία – Ερμηνεία*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1985

ΕΜΠ, Έδρα Πολεοδομίας, *Διατήρηση Παραδοσιακών Οικισμών*, Αθήνα, 1975

Εξερτζόγλου Χάρης, «Μνήμη και εθνική ταυτότητα: Το Ζωγράφειο Διαγώνισμα των «Ζωντανών Μνημείων» και η διαχείριση της μνήμης», Μπενβενίστε Ρίκα & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, Αλεξάνδρεια, 1999, 105-113

Espring-Andersen Gøsta, «Κοινωνικά δικαιώματα και το κράτος πρόνοιας», Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994* (επιμέλεια: Λυριντζής Χρ. – Νικολακόπουλος Ηλ. – Σωτηρόπουλος Δ.), 78-87

Ζαμενοπούλου-Χρονοπούλου Νίκη, «Προβληματισμοί για την προστασία των κτηρίων του μοντέρνου κινήματος», Υπουργείο Πολιτισμού – 1^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, *Η προστασία των κτηρίων του προπολεμικού μοντερνισμού στην Αθήνα* (Πρακτικά Ημερίδας), Αθήνα 2000, 15-22

Ζήβας Δ., *Τα μνημεία και η πόλη*, Libro, Αθήνα 1997

Historein/Ιστορείν, Public Histories, τεύχος 4, 2003-2004, όπου και cd-rom με τα πρακτικά του συνεδρίου που οργάνωσε το περιοδικό με τίτλο «Η ιστορία ως διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας» 30 Νοεμβρίου-2 Δεκεμβρίου 2001, Αθήνα

Καβουλάκος Κάρολος-Ιωσήφ, «Η λογική και τα αποτελέσματα της κρατικής ρύθμισης του αστικού χώρου στη μεσοπολεμική Αθήνα», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, Α' τόμος, 147-157

Καλογεράκου Μ., Παγκάλου Μ., Μεταξάς Γ., Σταυρίδης Σ. (ομάδα μελέτης), *Εργασία για την Καισαριανή*, Αρχιτεκτονική Σχολή Ε. Μ. Π.

Καράγιωργας Δ. Π., *Δημόσια Οικονομική Ι. Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1981

Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα, «Πόλεις και πολεοδομία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα*, τόμος Α1, 223-253

-, «Πόλεις και ύπαιθρος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα*, τόμος Β1, 59-105

Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα – Νίκος Παπαμίχος, «Ρύθμιση του χώρου: πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις», (επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, 113-132

Καραντινός Π. (επιμ.), *Τα νέα σχολικά κτίρια*, ΤΕΕ, Αθήνα 1938

-, «Δια το σχέδιον της πόλεως των Αθηνών», *Τεχνικά Χρονικά*, 100/1936, 214-218

Καρκατσούλης Παναγιώτης, *Το κράτος σε μετάβαση*,

Καυταντζόγλου Ρωξάνη, *Στη Σκιά του Ιερού Βράχου, Τόπος και Μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα, 2001, Ελληνικά Γράμματα

Κωνσταντινίδης Άρης, *Για την Αρχιτεκτονική*, Εκδόσεις Άγρα, 1987

Κωνσταντινοπούλου Μάρη, «Η οργανωμένη δόμηση», Υπουργείο Πολιτισμού, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 134-139

Κωνσταντίνος Δημήτριος, *Η Πόλη, το Μουσείο, το Μνημείο. Δοκίμια πολιτιστικής διαχείρισης*, Scripta, Αθήνα 2003

Λάσκαρις Κίμων, «Μια επιστολή», *Τεχνικά Χρονικά*, 111-112/1936, 711

-, «Η αναβίωση, η παράδοση και η εποχή μας», *Τεχνικά Χρονικά*, 166/1938, 1014-1016

Λε Γκοφ Ζακ, *Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, (τίτλος πρωτοτύπου: *Histoire et Mémoire*)

Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989

Λιάκος Αντώνης, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική συνάντηση στη Μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΕΙΕ/ΚΝΕ, 1994, 171-199

-, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Ιστορικά*, τόμος 16, τχ. 31 (Δεκέμβριος 1990), 259-290

-, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993

-, «Να ρωτάμε ή να αφουγκραζόμαστε. Οι πολιτικές της πολιτιστικής κληρονομιάς», *Cogito*, τ. 1, Ιούλιος 2004

-, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάζουν τον κόσμο*; Πόλις, 2005

Λουκάκης Παύλος, «Αθήνα 1830-1940: Ιστορικές φάσεις παγίωσης του υπερσυγκεντρωτισμού της», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, Α' τόμος, 85-96

Μαρμαράς Μανόλης, «Η «γένεση» και η πρώτη εμπορευματική ανάπτυξη της πολυκατοικίας», Υπουργείο Πολιτισμού, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 124-133

Μαυραγάνη Μαρία, «Αντικείμενα του παρελθόντος ή υλική μνήμη: Η κατανάλωση μιας ετερότητας», Μπενβενίστε Ρίκα & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, Αλεξάνδρεια, 1999, 175-192

Mazower Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Α' έκδοση, Αλεξάνδρεια, 2001, (μετάφραση από τα αγγλικά: Κώστας Κουρεμένος)

Μπαμπάλου-Νουκάκη Μπούκη, «Τα σχολικά κτίρια», Υπουργείο Πολιτισμού, Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 109-111

Μπενβενίστε Ρίκα, «Μνήμη και Ιστοριογραφία», Μπενβενίστε Ρίκα & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, Αλεξάνδρεια, 1999, 11-26

Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες - Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, (μετάφραση από τα αγγλικά: Ποθητή Χαντζαρούλα)

Μπέρσης Γ., «Ελληνική Τεχνική Κίνησις. Εκτελεσθείσαι εργασίαι κατά τα οικον. Έτη 1934-36 παρά της Τεχν. Υπηρεσίας του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως», *Τεχνικά Χρονικά*, τχ. 109, 1 Ιουλίου 1936, 607-614

Mouffe Chantal, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Πόλις 2004 (μετάφραση: Αλ. Κιουπκιολής – πρόλογος-επιμέλεια: Γιάννης Σταυρακάκης)

Μπίρης Κώστας Η., *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, Δ΄ έκδοση, Μέλισσα, 1999

Muller Pierre – Sorel Yves, *Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους*, Τυπωθήτω-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ, 2002 (Πρόλογος-επιμέλεια: Μαριάννα Ψύλλα, μετάφραση: Δέσποινα Παπαδοπούλου – Μαριάννα Ψύλλα)

Ντινιακός Γιάννης, «Η πόλη της Ρόδου από την ιταλική κατοχή στην ελληνική ενσωμάτωση»,

Παπακωνσταντίνου Α., «Η Σύμβαση της Γρανάδας για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και το Σύνταγμα», *Νόμος και Φύση*, 1/99

Παπαλεξόπουλος Δημήτρης, «Τεχνικός και σχεδιασμός των χώρου: πρωτοπορία ή εκσυγχρονισμός», (επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ),

Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, 133-139

Παραδέλλης Θεόδωρος, «Ανθρωπολογία της μνήμης», Μπενβενίστε Ρίκα & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, Αλεξάνδρεια, 1999, 27-58

Πασσερίνι Λουίζα, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998 (μετάφρ. Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου)

Πετμεζάς Σ., Δημογραφία, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922. Οι απαρχές*, επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Α' τόμος, μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, 42-43

Πολύβιος Γούζιος-Μιχάλης Πιτένης, «Η επίσημη αρχιτεκτονική», Υπουργείο Πολιτισμού, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 105-108

Πολύζος Γιάννης, «Η Αθήνα πρωτεύουσα του ελληνισμού», Υπουργείο Πολιτισμού, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 24-32

-, «Μεταρρυθμιστικά όνειρα και πολεοδομικές ρυθμίσεις», Υπουργείο Πολιτισμού, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 36-46

Ρεπούση Μαρία, «Οι έννοιες της ιστορίας. Από την ιστορική γνώση στην ιστορική κατανόηση», *Μνήμων*, 20/2000, 191-220

-, «Πηγές του τοπίου: Τα μνημεία και οι μνημειακοί τόποι», (επιστημονική επιμέλεια: Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Μεταίχμιο, 2004, 81-99

Ρούσση Βάσω, «Επόνυμες και μη κατοικίες του μοντέρνου κινήματος», Υπουργείο Πολιτισμού – 1^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, *Η προστασία των κτηρίων του προπολεμικού μοντερνισμού στην Αθήνα* (Πρακτικά Ημερίδας), Αθήνα 2000, 39-46

Σαρηγιάννης Γεώργιος Μ., «Μνημεία και παραδοσιακά σύνολα σαν ενεργά στοιχεία της πόλεως», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 9 (1975), 96-104

-, *Αθήνα 1830 – 2000. Εξέλιξη – Πολεοδομία – Μεταφορές*, Συμμετρία, Αθήνα 2000

Σπηλιωτόπουλος Επαμεινώνδας, *Το Ελληνικό Δημόσιο Δίκαιο - Βασικοί Κανόνες*, Πατάκης, 2005

Σταυρίδης Σταύρος, *Η Συμβολική Σχέση με το Χώρο: Πώς οι Κοινωνικές Αξίες Διαμορφώνουν και Ερμηνεύουν το Χώρο*, Κάλβος, Αθήνα, 1990

Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων, *Πρακτικά Ημερίδας με θέμα: «Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και το νέο σχέδιο Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού»*

Σωτηροπούλου Δ. Λ., «Καινοτομίες του νέου νόμου. Η συμβολή του διαλόγου κατά τη νομοπαρασκευαστική επεξεργασία για την διαμόρφωση του κανονιστικού πλαισίου», Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημόσιου Δικαίου/European Public Law Center, (επιμ. Ε. Τροβά) *Η Πολιτιστική Κληρονομιά και το Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004, 43-52

ΤΕΕ, *Η Κατοικία στην Ελλάδα: κρατική δραστηριότητα*, ΤΕΕ, Αθήνα, 1975

Τσαγγάρη Έφη, «Αρχιτεκτονικά ρεύματα στη Δυτ. Ευρώπη και την Ελλάδα (1900-1920)», Υπουργείο Πολιτισμού, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 61-70

Τζιόβας Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, 1989

Τουρνικιώτης Παναγιώτης, *Ιστοριογραφία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής*, Αλεξάνδρεια, 2002 (τίτλος πρωτοτύπου: *The Historiography of Modern Architecture*, Massachussets Institute of Technology, 1999)

Τροβά Ελένη, *Το πολιτιστικό περιβάλλον κατά το Σύνταγμα του 1975/86/2001*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα

-, «Η εννοιολογική κατηγοριοποίηση του νόμου 3028/02 και το Σύνταγμα μετά την αναθεώρηση του 2001. Σύνταγμα και πολιτιστική πολιτική», Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημόσιου Δικαίου/European Public Law Center, (επιμ. Ε. Τροβά) *Η Πολιτιστική Κληρονομιά και το Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004, 111-135

Τσουκαλάς Κ., *Είδωλα Πολιτισμού*, Θεμέλιο, 1991

Υπουργείο Πολιτισμού-Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού-Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων, *Νεοελληνικά Εκπαιδευτήρια 1830-1940*, Αθήνα, 2001

Φιλιππίδης Δημήτρης, «Εκσυγχρονισμός στην αρχιτεκτονική και πολεοδομία του μεσοπολέμου», (επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, 141-147

-, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, 1984

Φουκώ Μισέλ, «Χώρος, Γνώση και Εξουσία», *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, Αθήνα, 1987, Ύψιλον

Φωτοπούλου Σταυρούλα, *Δημόσιες Πολιτικές Προστασίας Μνημειακού Πλούτου*, Διπλωματική Εργασία στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, ΙΒ΄ Εκπαιδευτική Σειρά, Αθήνα, Μάρτιος 2001

-, Συλλογική Μνήμη και Μνημεία: Η πολιτική διαχείρισης των οικισμών που αποτελούν μνημειακά σύνολα στην Ελλάδα, 1975-2002, Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία

Χαστάογλου Βίλμα, «Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου», (επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, 93-112

Χραμπάνης Παύλος, «Η αυθαίρετη δόμηση II», Υπουργείο Πολιτισμού, Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα. 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, 143-150

Williams Raymond, *Κουλτούρα και Ιστορία*, Αθήνα, Γνώση, 1994, (Εισαγωγή-Μετάφραση: Βενετία Αποστολίδου)

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Appleyard Donald (επιμ.), *The Conservation of European Cities*, Cambridge, Mass. 1979

Ashcroft Bill, Griffiths Gareth και Tiffin Helen, *Post-Colonial Studies. The Key Concepts*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2002

Bhabha H. K., *The Location of Culture*, Λονδίνο, Routledge, 1994

Ciacci, L., *Rodi Italiana 1912-1923. Come si inventa una città*, Βενετία, Marsilio Editori, 1991

-, “L’ Urbanistica di Giuseppe Geròla a Rodi tra archeologia e storia”, *Storia Urbana*, αρ. 52,107-135, 1990

Connerton Paul, *How societies remember*, Cambridge University Press, 1989

De Fransiscis Giovanni, *Ricerca per una Metodologia d’Intervento nei Centri Storici*, Νεάπολη 1975

Farchy Joëlle – Sagot-Duravoux Dominique, *Economie des politiques culturelles*, Presses Universitaires de France, 1994

Giddens Antony, *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press, 1990

Guido Guerzoni, “Cultural Heritage and Preservation Policies: Notes on the History of the Italian Case”, Michael Hutter και Ilde Rizzo (επιμ.), *Economic Perspectives on Cultural Heritage*, Macmillan Press, 1997, 107-132

Halbwachs Maurice, (επιμ. Lewis A. Coser), *On Collective Memory*, Σικάγο, 1992, University of Chicago Press

Harloe Michael, *The people`s home? Social rented housing in Europe and America*, Blackwell, Oxford UK; Cambridge USA, 1995

Hobsbawm Eric J. – Ranger Terence, *L` invenzione della tradizione*, Einaudi, Torino 1994

Koselleck R., *L`expérience de l`histoire*, Gallimard Le Seuil, Παρίσι 1997, (μτφρ. A. Escudier)

Lowenthal D., *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge, 1998, Cambridge University Press

Martinoli Simona – Perotti Eliana, *Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso 1912-1943*, Agnelli, 1999

Namer Gérard, *Mémoire et Société*, Méridiens Klincksieck, 1987

Nora Pierre, *Les lieux de mémoire*, τόμ. 3, Quatro-Gallimard, Παρίσι 1997

-, “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, *Representations* 26, Spring 1989, 7-25

Panizza Mario, *Interventi nel Centro Storico*, Bari 1978

Elena Papani Dean, «La dominazione italiana e l` attività urbanistica ed edilizia nel Dodecaneso, 1912-1943”, *Storia Urbana*, αρ. 8, 1979, 3-47

Petricioli Marta, *Archeologia e Mare Nostrum. Le Missioni archeologiche nella politica mediterranea dell` Italia 1898/1943*, Ρώμη, Valerio Levi, 1990.

Samuel Raphael, *Theaters of Memory*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, Verso 1994

Société des Nations, *L`établissement des réfugiés en Grèce*, Genève, 1926

Thorsby David, “Seven Questions in the Economics of Cultural Heritage”, Hutter Michael και Rizzo Ilde (επιμ.), *Economic Perspectives on Cultural Heritage*, Macmillan Press, Λονδίνο 1997

Thorsby David & Withers Glenn, *The Economics of the Performing Arts*, Edward Arnold, 1979

White Hayden, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Βαλτιμόρη, John Hopkins U.P., 1973

Zemon Davis Natalie και Starn Randolph “Introduction”, *Representations* 26, Spring 1989, 1-6

Δικτυακοί Τόποι (Sites)

www.greekarchitects.gr

www.culture.gr

www.unesco.org

www.sadas-pea.gr

www.nomosphysis.org.gr

Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων

Πρακτικό 20/23-10-2003

Νομοθετικά κείμενα

Νόμος 10/22.5.1834 (της Αντιβασιλείας) «Περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών»

Νόμος ΒΧΜΣΤ'/1899 «Περί Αρχαιοτήτων»

ΚΝ 5351/32 «Περί Αρχαιοτήτων»

Νόμος 1469/50 «Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης, μεταγενεστέρων του 1830» (ΦΕΚ 169/Α'/7-8-1950)

Νόμος 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΦΕΚ Α' 153)

Προεδρικό Διάταγμα 191/2003 «Οργανισμός Υπουργείου Πολιτισμού» (ΦΕΚ Α' 146)

Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΟ/ΔΟΕΠΥ/ΤΟΠΥΝΣ/14/3698/20-1-04 (ΦΕΚ 70/Β/20-1-04) «Οργάνωση και Λειτουργία των Συμβουλίων του Ν. 3028/2002 στο Υπουργείο Πολιτισμού»

Ν. 2690/1999 «Κύρωση του Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ Α' 45)

Νόμος 880/1979 «Περί μεταφοράς Συντελεστού Δομήσεως»

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μαρτυρία

Σε μένα ταιριάζει αυτό που λένε «τι ζητάει ο Εβραίος στο παζάρι», γιατί ούτε τεχνικός είμαι ούτε επιστήμονας, δεν είμαι τίποτα, απλώς είμαι κάτοικος στα προσφυγικά, έχω γεννηθεί και έχω περίπου την ίδια ηλικία που έχουν τα χτίσματα αυτά, είμαι 66 χρονών, γεννήθηκα το '37 και θα ήθελα και να πεθάνω σε αυτά τα κτίρια.

Επειδή αισθάνθηκα πάρα πολύ άσχημα από κάποιες ερωτήσεις που βάλατε κι εσείς και περισσότερο ο κύριος, βασικά βγαίνει ένα συμπέρασμα, η απορία σας είναι πώς καθόμαστε εμείς σε αυτά τα σπίτια; Δεν αναρωτηθήκατε, ίσως και όλοι μαζί. Βλέποντάς τα εξωτερικά; Κατ' αρχήν η απορία που εξέφρασε κάποιος κύριος, ίσως ο κ. Ζίας, και άλλοι κύριοι, γιατί αυτά τα σπίτια είναι σε αυτήν την κατάσταση, εγκαταλειμμένα, δεν οφείλεται σε μας.

Όταν υπάρχει η απειλή απαλλοτρίωσης και της κατεδάφισης επί σειρά ετών, δεν μπορούσαμε εμείς να κάνουμε αυτές τις επισκευές εξωτερικά. Ακόμα και εσωτερικά, όταν εγώ προσωπικά ξεκίνησα το '79 να κάνω μια εσωτερική ανακαίνιση, γιατί περνάει ο χρόνος και χρειάζονται όλα αυτά μια συντήρηση, ένα δημοσίευμα στις 25/1/79 στα ΝΕΑ και στο ΒΗΜΑ, ανέφερε ότι ο χώρος αυτός προοριζόταν, σύμφωνα με μελέτες που υπήρχαν στο Υπουργείο Εσωτερικών, για να χτιστεί το Υπουργείο Δικαιοσύνης.

Από εκεί και μετά ακολουθούσαν σειρά δημοσιευμάτων που έλεγαν ότι θα γίνει για τον άλφα ή βήτα ή γάμα, άλλη χρήση εκτός από εμάς, δεν μας υπολόγιζαν. Έχοντας αυτές τις απειλές εσείς, ποιος από εσάς θα ήθελε, με το χέρι στην καρδιά σαν άνθρωπου, όχι απλώς σαν μέλη κάποιας επιτροπής, θα ξοδεύατε χρήματα να συντηρήσετε αυτά τα σπίτια;

Όταν εσείς ακούτε κάθε τόσο ότι θα τα γκρεμίσουν, όταν ξεκίνησα εγώ, ξέρετε ποιο είναι το μόνο που πρόλαβα να κάνω, γιατί από εκεί και μετά δεν μπορούσα να ρισκάρω, να ξοδέψω κάποια χρήματα, μόνο θερμοσυσσωρευτές που ήθελα να βάλω εκείνη την εποχή, για να έχω θέρμανση, γιατί δεν έχουν αυτά θέρμανση, χρειάζονται 120.000, δηλαδή 40.000 το ένα και έπαιρνα σαν υπάλληλος 2.000 μόνο. Για να φτιάξω τα δάπεδα ήθελα, δεν ξέρω πόσες χιλιάδες. Περιορίστηκα και συμβιβάστηκα λοιπόν, παρόλο που δεν μου προσέφεραν την ποιότητα ζωής που είχα μάθει να την έχω από

παιδί, από την ημέρα που γεννήθηκα διότι οι τουαλέτες μας, κάπως υπαινιχθήκατε για τις τουαλέτες μας, πώς τις είπατε;

Μέλος συμβουλίου: Είπα ότι αυτά τα σπίτια ως μοντέλο στη Βιομηχανική Ευρώπη χρησιμοποιούσαν κοινές τουαλέτες.

Κάτοικος: Στα σπίτια τα δικά μας, σε σύγκριση με τα σπιτάκια τα μονώροφα που υπήρχαν τότε που χτίστηκαν τα δικά μας και που μεγάλωνα εγώ σαν παιδί και ήταν το πολύ διώροφα και συνήθως ήταν οι τουαλέτες στις αυλές των σπιτιών, εμείς είχαμε την τουαλέτα μέσα στο σπίτι μας, ακόμα είχαν και κάτι που δεν υπάρχει τώρα, στην τουαλέτα υπήρχε, εκτός από το σωλήνα της αποχέτευσης και ένας σωλήνας που βγαίνει στην ταράτσα για να βγαίνουν οι οσμές. Ήταν όλα μέσα στο σπίτι και μεγαλώσαμε με όλα αυτά, που φαντάζομαι εσείς, εγώ έτσι το βλέπω, εσείς δεν ξέρω σαν επιστήμονες, ότι έδιναν ποιότητα ζωής σε μας, σε σύγκριση με εκείνα τα χρόνια. Όταν έφτασε το '79 και δεν έφτανε μια τουαλέτα, σε αυτή την κάτοψη που εσείς έχετε τώρα και που η τουαλέτα η δική μου είναι 1,70 με 90 πόντους, ανοίγοντας την πόρτα προς τα έξω κάνω ωφέλιμο όλο το χώρο και αυτή τη στιγμή έχω και μπανιέρα μέσα στο σπίτι μου.

Αυτό το δωάρι, όχι το δωράκι, είναι πολύ καλύτερο πιστεύω, έχοντας αέρα από παντού, ακόμα και στην τουαλέτα, από τα δωάρια τα αντίστοιχα της εποχής, των πολυκατοικιών που χτίστηκαν το '60, έτσι δεν είναι. Άρα είναι πολύ καλύτερα σαν κατοικία. Γιατί λοιπόν να λέμε ότι μπορεί να ζήσει ένας άνθρωπος σε ένα τέτοιο δωάρι; Αφού ζουν εκατοντάδες κάτοικοι του λεκανοπεδίου Αττικής σε δωάρια των πολυκατοικιών, χωρίς να έχουν όλα αυτά τα προσόντα, τα διαμερίσματά τους.

Ύστερα, επειδή είναι απλώς διώροφα, μεγαλώνει ακόμα και η αίσθηση του σπιτιού και παίρνει πιο αέρα, ανοίγοντας την πόρτα σου και βγαίνοντας όχι σε ένα στενό διαδρομάκο, που δεν έχει από πουθενά φως, αλλά βγαίνοντας σε ένα κλιμακοστάσιο, που κάθε όροφος έχει από ένα τεράστιο παράθυρο 1,30 x 1,50 και που μέσα στις σκάλες, τουλάχιστον στη δική μου σκάλα διατηρώ ακόμα κάτι φυλλόδεντρα που είναι παιδιά και εγγόνια βέβαια αυτών που είχε η μητέρα μου με κάτι τεράστια φύλλα και βγαίνεις και ανοίγει η καρδιά σου και λες την καλημέρα στον απέναντι που θα βγει και που είναι ένας μόνο, δεν είναι 10 και άγνωστοι τελείως. Όταν κάποια στιγμή που θα νιώσεις και άσχημα, εγώ σας λέω πώς ζω εγώ εκεί πέρα, για να καταλάβετε, την Κυριακή το πρωί, επειδή δεν έχω εγώ εξοχικό, δεν θα πάω στο εξοχικό μου, θα ανέβω στην ταράτσα μου, ξέχασα να σας φέρω φωτογραφίες, που έχω και πεύκο και ελιά 40

και 50 ετών και υπάρχει ένας ολόκληρος κήπος τον οποίον τον χαίρονται και οι άλλοι κάτοικοι και έρχονται τα καλοκαίρια και τρώμε στην ταράτσα επάνω.

Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί αυτά τα σπίτια θα πρέπει να γκρεμιστούν, γιατί δεν προσφέρουν ποιότητα ζωής και ότι εμείς είμαστε γύφτοι να το πω, συγγνώμη είναι και βαριά κουβέντα, γιατί εξακολουθούμε να ζούμε εκεί;

Διότι μας έχουν υποβαθμίσει αφενός, δε φταίμε μόνο εμείς. Εσείς που είστε τώρα επιστήμονες, σε ποιο σημείο της Αθήνας υπάρχει αυτή η εγκατάλειψη από την πολιτεία, όταν φτιάχνει την οδό Κουζή, που είναι ανάμεσα σε μας και στο Αντικαρκινικό, το ασφαλτοστρώνει η πολιτεία για να εξυπηρετείται ο Άγιος Σάββας και το νοσοκομείο ΕΛΠΙΣ και το πεζοδρόμιο που ανήκει στον Άγιο Σάββα, με συγχωρείτε αν μακρολογώ, το πλακοστρώνει και επειδή ανέβηκε η άσφαλτος, εμάς το δικό μας ούτε το πλακόστρωσε και πρέπει να πέσεις στο χαντάκι. Ούτε υπάλληλος του Δήμου δε θα περάσει να πάρει σκουπίδια, χωματόδρομος. Σε ποιο σημείο της Αθήνας; Ούτε στα Τουρκοβούνια που εμείς όταν μεγαλώναμε, τα Τουρκοβούνια ήταν η άκρη του κόσμου, ούτε εκεί δεν υπάρχουν. Αυτοί μας έχουν υποβαθμίσει, αυτοί μας δημιουργούσαν το αίσθημα του γκέτο και φτάσαμε στο σημείο πρόσφατα να συναντηθούμε άνθρωποι της ηλικίας μου και να ομολογήσουν ότι στην περίοδο της νιότης τους ντρέπονταν όταν έκαναν παρέα με μια κοπέλα να πουν ότι είναι εκεί, γιατί μας είχε η πολιτεία κατατάξει σαν γκέτο.

Βλέπετε ότι δεν φταίμε εμείς αν έμειναν αυτά τα σπίτια και έχουν αυτή την όψη. Γιατί μου αρέσει εμένα να έχω αυτή την όψη; Μέσα όμως φροντίζω με συμβιβασμούς βέβαια, διότι δεν μπορώ να ξοδέψω όταν έχω την απειλή, αντί να κάνω το πάτωμα όπως το ήθελα, συμβιβάστηκα με ένα πλαστικό. Και όλο γίνεται και τσόντα και να δούμε και ποτέ δεν είχε πάρει θέση η πολιτεία που να πει θα γίνει αυτό ή αύριο θα γκρεμιστεί. Συνεχώς έδινε πληροφορίες ότι θα γκρεμιστούν κλπ. και όταν τρέχαμε εμείς και στον Οργανισμό της Αθήνας το '95 και νωρίτερα δε μας έδινε μια απάντηση που να ορίζει τι θα γίνει με αυτό, αλλά μας έλεγε αόριστα θα φύγετε και θα φύγετε. Παρέλειψα να πω ότι το '84, έρχεται η ΔΕΠΟΣ και μας κάνει την εξής πρόταση. Θα πάρουμε το χώρο σας με τη συναίνεση τη δική σας, θα φτιάξουμε ένα εμπορικό κέντρο μπροστά και θα σας κάνουμε πίσω δύο εννιαώροφες πολυκατοικίες. Εμείς αντισταθήκαμε και δεν το δώσαμε αντιπαροχή, που είχαμε τη δυνατότητα και κρατήσαμε τα σπίτια μας και δεν έγιναν πολυκατοικίες. Γιατί αν αυτή τη στιγμή οι γονείς μας τα είχαν δώσει το '62, αυτή τη στιγμή δεν θα μιλάγαμε φαντάζομαι. Έρχεται η ΔΕΠΟΣ, επί 3 χρόνια κάναμε το καταστατικό και λέει, από αυτή τη στιγμή και μετά εμείς αναλαμβάνουμε να

προχωρήσουμε να γίνει το εμπορικό κέντρο και οι εννιαώροφες πολυκατοικίες, κατά παρέκκλιση του οικοδομικού οργανισμού, ενώ είχαμε ζητήσει από τον κ. Τρίτση, έναν όροφο για να τα δίνουμε αντιπαροχή, δεν έδινε, εννιαώροφο έδινε.

Όταν έχεις αυτές τις παρεμβάσεις, για όνομα του Θεού, από τα μπατζάκια μας τρέχουν τα λεφτά να τα συντηρούσαμε απ' έξω όταν δεν ξέραμε τι θα γίνει αύριο; Γιατί μιλάτε υποτιμητικά για τους ανθρώπους που αντιστεκόμαστε αυτή τη στιγμή και καθόμαστε και το πιστεύω μας είναι να μείνει η γειτονιά, γι' αυτό αντιστεκόμαστε. Πιστεύουμε απόλυτα ότι θα έχει όφελος η πόλη των Αθηνών. Κατηγορήσατε για τα σπίτια αυτά. Τα Αναφιώτικα γιατί μένουν σε αυτό το χάλι και λέτε για το χάλι το δικό μας; Αύριο, αν ακούσουμε εμείς ότι μένουν, λίγο νερό και με συγχωρείτε αλλά από το '79 συνεχώς αγωνιζόμαστε και ταλαιπωρούμαστε γιατί, δεν θέλουμε κι εμείς να ζούμε στο χώρο; Εγώ σας σέβομαι όλους και σας βλέπω... Όταν έχεις κατά διαστήματα αυτές τις απειλές, δε νομίζω ότι ένας λογικός άνθρωπος, θα ξόδευε ή θα μπορούσε να τα βρει με άλλους 29 και να φτιάξει εξωτερικά.

Αν υποχρεώθηκαν από όλη αυτή τη μεθόδευση της ΚΕΔ και κάθε φορά έβγαιναν, υπάρχει η αλληλογραφία η σχετική και κάποιοι άνθρωποι αναγκάστηκαν να τα πουλήσουν, εσείς σαν επιστήμονες πιστεύετε ότι γι' αυτό θα πρέπει να γκρεμιστούν αυτά τα σπίτια; Εμείς ξέρετε πώς ονειρευόμαστε τη γειτονιά μας; Να μείνει και επειδή μεγαλώσαμε δίπλα με τις φυλακές Αβέρωφ που δυστυχώς δεν υπάρχουν αυτή τη στιγμή, με τις φωνές αυτών των ανθρώπων, που πήγαιναν το άλλο πρωινό να τους τουφεκίσουν και ακούγαμε, ήμασταν παιδιά και τα ακούγαμε και ακόμα τα έχουμε στα αυτιά μας και διαπιστώνουμε, δεν πρόσεχα τότε, ο Δήμος Αθηναίων το μόνο που έχει κάνει, εκεί μπροστά στην πρασιά του Αρείου Πάγου έχει βάλει μια τόση δα πλάκα μαρμάρινη, που δεν την προσέχει κανείς, στη μνήμη αυτών.

Ειλικρινά σας λέω, λόγω τιμής, αν θα μπορούσε αυτή η γειτονιά να μείνει, εμείς οι ίδιοι θα στήναμε μνημείο σε αυτούς τους ανθρώπους που μεγαλώσαμε με τις φωνές, κάθε φορά που ήταν να πάρουν μια ομάδα την άλλη μέρα το πρωί, εμείς δεν κοιμόμασταν, φώναζαν όλοι οι κρατούμενοι,

Αυτά εμείς θέλουμε να τα κρατήσουμε. Είμαστε οι χαζοί που δεν τα πουλήσαμε, τι είμαστε; Πιστεύουμε ακράδαντα και γι' αυτό αγωνιζόμαστε, ότι πρέπει να μείνει η γειτονιά με τη βοήθεια της πολιτείας και με τη δική μας, σαν ανθρώπινο δυναμικό να αναβιώσει αυτή η γειτονιά, να ξαναστηθεί στα πόδια της και πιστεύω ότι όλοι θα είναι και περήφανοι και θα χαίρονται ένα κόσμημα.

Τώρα τεχνικά, πώς τα λέτε εσείς, αν κρατάνε ή δεν κρατάνε, αν εκεί που το δοκάρι έρχεται και συναντάει την τοιχοποιία έχει σκάσει το σπίτι μου από τους σεισμούς, δεν ξέρω, αυτό κάτι παρόμοιο προχθές που ήμουν στο ΥΠΕΧΩΔΕ στην Αμαλιάδας είδα και σε αυτόν τον καινούριο ουρανοξύστη και υπήρχαν σκασίματα, άλλα σκασίματα δεν υπάρχουν. Χωρίς να θέλω, βέβαια κα Μενδώνη, με συγχωρείτε πάρα πολύ, βέβαια είστε στο Υπουργείο Πολιτισμού εσείς, αλλά έχουμε μάθει τους χωματόδρομους αυτούς, παλιότερα έβγαιναν οι μανάδες μας και τους έκαναν γυαλί, κάθε πρωί ήταν η κυρα-Σοφία η συγχωρεμένη και σκούπιζε αυτό το χωματόδρομο και τον έκανε λαμπικό. Μοσκοβόλαγε και γιασεμί και όλα τα λουλούδια που εγώ τα έχω. Σας προσκαλώ να έρθετε στην ταράτσα μου και στο μπαλκόνι μου να τα δείτε. Βέβαια, δεν είμαι στην πρώτη να φαίνεται, είμαι πίσω-πίσω, στην 5^η. Είναι στη δεύτερη φάση της απαλλοτρίωσης. Δεν θέλω να προσβάλω αλλά ειλικρινά μπαίνοντας στο Υπουργείο Πολιτισμού, χρειάστηκε να πάω σε τουαλέτα και πήγα στον πρώτο όροφο, εγώ ντράπηκα, να με συγχωρείτε πάρα πολύ, το σπίτι μου δεν είναι έτσι, λυπάμαι πάρα πολύ. Θα ήθελα να σας παρακαλέσω όλους εσάς, που είστε επιστήμονες, που ξέρετε τόσα πολλά, εγώ μιλάω από καρδιάς μονάχα και σαν άνθρωπος που θα ήθελα ακόμα και να ξαναπαίξω, θα ήθελα να υπάρξουν κάποια διαμερίσματα, να κρατηθούν σαν εργαστήρια. Ξέρετε τι θα ήθελα, σαν τελευταίο, να καθίσω μαζί με τα παιδιά, τα νέα παιδιά, που όσα επισκέπτονται τα χαίρονται τα σπίτια μας, ιδίως του Πολυτεχνείου που έρχονται, πρόσφατα 28 Αυγούστου με 10 Σεπτεμβρίου δίνονταν κάτι παραστάσεις με χωροθεάματα, ούτε τα ξέρω εγώ, με εικαστικούς καλλιτέχνες και χορευτές και δεν ξέρω τι και έρχονταν μέσα και ζήλευαν τα σπίτια, θα ήθελα αν μπορούσα αυτή η γειτονιά να γίνει, εμείς που ακόμα ζούμε, να δείξουμε στα παιδιά πώς παίζαμε.

Λαχταράω να φτιάξω ένα τσιλίκι ξύλινο, ένα πατίνι ξύλινο, όχι αυτά τα μεταλλικά, που το παιδί το παίρνει, δεν το φτιάχνει μόνο του και το παίρνει και το πετάει γιατί δεν αγωνίζεται. Δεν ξέρω τι δικαιοδοσίες έχετε, αλλά τουλάχιστον θα ήθελα όλα να μείνουν, αλλά αν όχι όλα, γλιτώστε αυτά που πρέπει για να μείνει μια γειτονιά, που να σας θυμούνται όλοι και να σας βλογάνε και να χαίρονται. Σας ευχαριστώ πάρα πολύ.

ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ

για τη διάσωση των προσφυγικών πολυκατοικιών στη λεωφόρο Αλεξάνδρας

Οι προσφυγικές πολυκατοικίες στη λεωφόρο Αλεξάνδρας κινδυνεύουν άμεσα. Πρώτα άρχισαν να εκδιώκονται οι κάτοικοί τους, υπό το κράτος των απειλών για αναγκαστική απαλλοτρίωση. Την ίδια στιγμή η Κτηματική Εταιρεία του Δημοσίου εφάρμοσε μία πολιτική αγοράς μεμονωμένων σπιτιών σε χαμηλές τιμές. Στη συνέχεια αφέθηκαν κυριολεκτικά να ρημάζουν ώστε να απαξιωθούν στα μάτια των πολιτών. Τώρα ετοιμάζεται η κατεδάφισή τους με πρόσχημα την αναβάθμιση της λεωφ. Αλεξάνδρας η οποία έχει χαρακτηριστεί ως «Ολυμπιακός Άξονας».

Στη θέση τους υποτίθεται ότι θα κατασκευαστεί ένα πάρκο, χωρίς όμως να υπάρχουν γι' αυτό δεσμευτικές αποφάσεις ή σχέδια. Αντίθετα, την ίδια στιγμή βλέπει το φως της δημοσιότητας, ως πρόταση της ΠΑΕ Παναθηναϊκός, μία σύλληψη συνολικής αναδιαμόρφωσης της ευρύτερης περιοχής για τη δημιουργία του νέου γηπέδου του Παναθηναϊκού εις βάρος σχολείων, ελεύθερων χώρων, πεζοδρόμων, νεοκλασικών κτιρίων, με υπογειοποίηση της λεωφ. Αλεξάνδρας και κατάργηση της οδού Τσόχα κ. ά. Το νέο γήπεδο θα συνοδεύεται από χρήσεις εμπορίου και αναψυχής και απαιτεί ομολογημένα ή ανομολόγητα την κατεδάφιση των πολυκατοικιών. Πέρα όμως από αυτό υπάρχουν και άλλα σχέδια «αξιοποίησης» του χώρου (όπως η δημιουργία νέας Μητρόπολης Αθηνών) πολλά από τα οποία συνοδεύονται από ανταποδοτικές χρήσεις.

Πρέπει να σημειωθεί ότι σήμερα από το σύνολο των 14,5 στρεμμάτων του χώρου μόνο το 31,7% της επιφάνειας είναι δομημένο με τριώροφα κτίρια, ενώ περίπου 10 στρέμματα είναι ελεύθερος χώρος. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι η δημιουργία ενός «πάρκου» δεν θα πρόσθετε πολύ παραπάνω στην ποιότητα ζωής της πόλης απ' ό,τι θα μπορούσε να προσφέρει η αξιοποίηση, φύτευση και ανάπλαση του υφιστάμενου υπαίθριου χώρου. Αυτό και μόνο το δεδομένο αποκαλύπτει την επίσημη δικαιολογία ως προσχηματική. Εξ άλλου, ήδη από το 1960, η απομάκρυνση των προσφύγων από τους τόπους εγκατάστασής τους γίνεται πάντα υπό το πρόσχημα της δημιουργίας χώρων πρασίνου. Αντίθετα, για τις εκτάσεις που εγκαταλείπονται επιφυλάσσεται η οικοπεδοποίηση και το κτίσιμο. Στην περίπτωση της λεωφ. Αλεξάνδρας, αν επιλεγεί η ανοικοδόμηση της περιοχής, είναι δυνατόν να κατασκευαστούν δεκαώροφα κτίρια που θα έχουν εμβαδόν 52.000 τμ., και θα καλύπτουν επιφάνεια πάνω από 10 στρ. Το

ενδεχόμενο περιβαλλοντικό κόστος για την ευρύτερη περιοχή και την πόλη είναι προφανές.

Δεν είναι όμως μόνο το περιβαλλοντικό ζήτημα που επιβάλλει τη διάσωση των πολυκατοικιών. Η ύπαρξή τους σηματοδοτεί:

- Την ιστορική μνήμη της μικρασιατικής καταστροφής και της προσφυγιάς στα αστικά κέντρα αλλά και αυτή της ελληνικής αντίστασης και του εμφυλίου όπως αποτυπώνεται στους διάτρητους από σφαίρες τοίχους.
- Μοναδικά δείγματα της ιστορίας της κοινωνικής κατοικίας και του κράτους πρόνοιας που εγκαταλείφθηκαν στα σπάργανά τους και οι οποίες σήμερα γίνονται πιο επίκαιρες από ποτέ.
- Σημαντικό τμήμα της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του τόπου, όπως εκφράστηκε από το ελληνικό μοντέρνο κίνημα, η σημασία του οποίου αναγνωρίζεται από το Σύλλογο Αρχιτεκτόνων, το ΕΜΠ, την Παγκόσμια Ένωση Αρχιτεκτόνων και το Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής.
- Τη διαφορετικότητα του κτισμένου περιβάλλοντος και την αίσθηση της γειτονιάς, σε ένα τόπο όπου η αρχιτεκτονική κλίμακα συζητά με τον κοινωνικό ιστό, σε κτίρια απέριττα, λειτουργικά, με σημαντικούς και ποιοτικούς ενδιάμεσους υπαίθριους χώρους κοινωνικής συνεύρεσης και πρακτικών.

Η απάντησή μας δεν μπορεί να είναι άλλη από την αντίσταση στην κατεδάφιση των προσφυγικών πολυκατοικιών και στην ισοπέδωση αξιών και εναλλακτικών δυνατοτήτων, στο βωμό του κέρδους και των ιλουστρασιών εικόνων μιας επιχειρηματικής και ανταγωνιστικής πόλης. Ιδιαίτερα, καθώς τα κτίρια αυτά δίνουν την ευκαιρία για την άσκηση μίας κοινωνικής πολιτικής στο χώρο της κατοικίας, η ανάγκη της οποίας είναι αδήριτη και διαρκώς αυξανόμενη στη μητρόπολη που ζούμε.

Για το λόγο αυτό διεκδικούμε:

- Την αναβάθμιση των πολυκατοικιών με τη συμμετοχή των κατοίκων και τη χρηματοδότηση των εργασιών από την ανταλλάξιμη περιουσία των προσφύγων.
- Την επανάχρηση όσων από τα υφιστάμενα διαμερίσματα έχουν περάσει στα χέρια του δημοσίου για τη στέγαση πολιτών που ανήκουν σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, φοιτητών ή ακόμη και για την φιλοξενία πολιτών που έρχονται από όλη την

Ελλάδα για νοσηλεία μερικών ωρών στο νοσοκομείο του Αγ. Σάββα, αλλά και για πολιτιστικές ή γενικότερα κοινωνικές χρήσεις.

- Την ανάδειξη, τη φύτευση, τον εξοπλισμό και την κοινωνική χρήση των υφιστάμενων υπαίθριων χώρων για τους πολίτες των Αμπελοκήπων αλλά και όλης της πόλης.

ΟΙ ΧΩΡΟΙ ΜΝΗΜΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΝΩ ΑΠΟ ΤΑ ΚΕΡΔΗ!

ΚΑΤΩ ΤΑ ΧΕΡΙΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΤΗΣ ΛΕΩΦΟΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ!

ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΩΡΑ!

- Σύλλογος Κατοίκων Προσφυγικών Πολυκατοικιών της λεωφ. Αλεξάνδρας
- Πανελλήνια Ομοσπονδία Προσφύγων
- Ελληνικό Δίκτυο Δράσης για το δικαίωμα στην πόλη και την κατοικία
- Σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ
- Ελληνικό Κοινωνικό Φόρουμ
- Πολιτιστικός Σύλλογος Άνω Αμπελοκήπων
- Πολιτιστικός Σύλλογος Κέντρου Αμπελοκήπων
- Επιτροπή για τη διάσωση των προσφυγικών γειτονιών Αθήνας – Πειραιά
- Συσπείρωση Αριστερών Μηχανικών
- Δίκτυο Υπεράσπισης Πολιτικών και Κοινωνικών Δικαιωμάτων
- Δίκτυο Κοινωνικής Υποστήριξης Προσφύγων και Μεταναστών
- Ομάδα “Virus”
- Συντονιστική Επιτροπή για την αποτροπή της επέκτασης του γηπέδου του ΠΑΟ
- Εθελοντική Εργασία Αθήνας – Πρόγραμμα Υποστήριξης Προσφύγων
- ΑΡΣΙΣ – Κοινωνική Οργάνωση Υποστήριξης Νέων

NOMOS 1469/1950

"Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενεστέρων του 1830"

(ΦΕΚ 169/Α'/7.8.1950)

Άρθρο 1.

1. α) Η ανέργεσις οικοδομημάτων επί τόπων χαρακτηριζομένων ως ιδιαίτερου φυσικού κάλλους (εξαιρουμένων των ιστορικών και αρχαιολογικών) ως και η επισκευή, κατασκευή και οιαδήποτε διαρρύθμισις των επ' αυτών κειμένων οικοδομημάτων ή μνημείων και εν γένει κτισμάτων, μεταγενεστέρων του έτους 1830 και β) η επισκευή, μετασκευή και οιαδήποτε εσωτερική ή εξωτερική διαρρύθμισις, ως και η εκτέλεσις έργων συντηρήσεως οικοδομημάτων ή μνημείων μεταγενεστέρων του έτους 1830 χαρακτηριζομένων ως έργων τέχνης χρηζόντων ειδικής προστασίας, διά τά οποία ήθελε κριθή επιβεβλημένη η θέσπισις ειδικής προστασίας, υπάγονται είς τάς διατάξεις του άρθρ. 52 του Κώδ. Νόμ. 5351 του 1932 "περί αρχαιοτήτων", τής κατά τό άρθρον τούτο απαιτουμένης εγκρίσεως του Υπουργού [Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας] παρεχομένης μετά [σύμφωνον] γνώμην τής διά τής επομένης παραγράφου οριζομένης επιτροπής.

2. Ο κατά τήν προηγουμένην παράγραφον χαρακτηρισμός τόπου ή έργου ενεργείται διά πράξεως του Υπουργού [Προεδρίας τής Κυβερνήσεως], δημοσιευομένης διά τής Εφημερίδος τής Κυβερνήσεως και εκδιδομένης μετά [σύμφωνον] γνώμην του [ήδη "Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων"].

3. Η διατήρησις, συντήρησις, μεταβίβασις ή οιαδήποτε αλλαγή τής καταστάσεως ζωγραφικών, γλυπτικών και αρχιτεκτονικών έργων και έργων προηγμένης βιοτεχνίας ή αξιολόγου λαϊκής τέχνης μεταγενεστέρων του έτους 1830, διά τά οποία ήθελε κριθή επιβεβλημένη η θέσπισις ειδικής προστασίας, γίνεται κατόπιν εγκρίσεως του Υπουργού [Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας], παρεχομένης μετά σύμφωνον γνώμην τής διά τής προηγουμένης παρ. 2 οριζομένης Επιτροπής.

Ο Χαρακτηρισμός έργου τινός εκ τών ανωτέρω αναφερομένων ως χρήζοντος ειδικής Κρατικής προστασίας γίνεται διά πράξεως τού Υπουργού [Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας], εκδιδομένης κατόπιν προτάσεως τής δια τού εδαφ. 2 τού παρόντος οριζομένης Επιτροπής δημοσιευομένης εις τήν Εφημερίδα τής Κυβερνήσεως.

Άρθρο 2.

Από τής εις τήν Εφημερίδα τής Κυβερνήσεως δημοσιεύσεως τών κατά τάς παρ. 2 και 3 τού προηγουμένου άρθρου εκδιδομένων Υπουργικών πράξεων έχουσι πλήρη εφαρμογήν επί τών εν ταίς πράξεσι ταύταις αναφερομένων οικοδομημάτων, τόπων ή έργων αί διατάξεις τού άρθρ. 52 τού Κώδ. Νόμ. 5351 τού 1932 "περί αρχαιοτήτων", ως και αί υπό τού Νόμου τούτου καθοριζόμεναι κυρώσεις.

Άρθρο 5.

1. Η εις τήν κατηγορίαν τών καλλιτεχνικών και ιστορικών μνημείων και οικοδομημάτων παλαιότερων τού 1830 (άρθρ. 52 του κωδικοποιηθέντος Νόμου 5351 «Περί αρχαιοτήτων») δύναται νά υπαχθώσι και κτίσματα έχοντα ιστορικήν σπουδαιότητα, νεώτερα τού έτους 1830 ως και ιστορικοί τόποι. Πρός τούτο δέον προηγουμένως νά χαρακτηρισθώσιν ως ιστορικοί τόποι διά πράξεως τού Υπουργού [τών θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας] εκδιδομένης μετά σύμφωνον γνώμην τού Αρχαιολογικού Συμβουλίου και δημοσιευομένης εις τήν Εφημερίδα τής Κυβερνήσεως.

2. Επί τών κατά τά ως άνω χαρακτηριζομένων ως ιστορικών οικοδομημάτων ή ως ιστορικών τόπων εφαρμόζονται άπασαι αί περί καλλιτεχνικών και ιστορικών μνημείων και οικοδομημάτων παλαιότερων τού έτους 1830 διατάξεις τού κωδικοποιηθέντος Νόμ. 5351 "περί αρχαιοτήτων" και τού Νόμ. 216/1943 περί οργανώσεως τής υπηρεσίας Αναστηλώσεως.

Ειδικώς δέ προκειμένου περί ιστορικών τόπων έχουσιν εφαρμογήν και αί διατάξεις τού άρθρου 50 του Νόμ. 5351.

ΝΟΜΟΣ 1577/1985, όπως αντικαταστάθηκε με το ΝΟΜΟ 2831/2000

"Τροποποίηση των διατάξεων του ν. 1577/1985 "Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός" και άλλες πολεοδομικές διατάξεις"

(ΦΕΚ 140/Α'/13.6.2000)

Άρθρο 4

Προστασία αρχιτεκτονικής και φυσικής κληρονομιάς.(1)

1. Με προεδρικά διατάγματα, που εκδίδονται με πρόταση του Υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων ή του κατά περίπτωση αρμόδιου Υπουργού, ύστερα από αιτιολογική έκθεση της κατά περίπτωση αρμόδιας υπηρεσίας του, γνώμη του αρμόδιου Συμβουλίου Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος ή του κατά περίπτωση αρμόδιου Συμβουλίου του αρμόδιου Υπουργείου και του Α.Π.Α.Σ. εάν ζητηθεί από τον Υπουργό και γνώμη του οικείου δημοτικού ή κοινοτικού συμβουλίου, με σκοπό τη διατήρηση και ανάδειξη της ιδιαίτερης ιστορικής, πολεοδομικής, αρχιτεκτονικής, λαογραφικής, κοινωνικής και αισθητικής φυσιογνωμίας τους, μπορεί να χαρακτηρίζονται:

α) οικισμοί ή τμήματα πόλεων ή οικισμών ή αυτοτελή οικιστικά σύνολα εκτός αυτών, **ως παραδοσιακά σύνολα,**

β) χώροι, τόποι, τοπία ή ζώνες ιδιαίτερου κάλλους και φυσικοί σχηματισμοί που συνοδεύουν ή περιβάλλουν ακίνητα και στοιχεία αρχιτεκτονικής κληρονομιάς **ως χώροι, τόποι ή ζώνες προστασίας των παραδοσιακών συνόλων,** όπως και αυτοτελείς φυσικοί σχηματισμοί ανθρωπογενούς χαρακτήρα, εντός ή εκτός οικισμών, **ως περιοχές που έχουν ανάγκη ιδιαίτερη προστασία,** και να θεσπίζονται ειδικοί όροι και περιορισμοί δόμησης και να καθορίζονται χρήσεις, κατά παρέκκλιση από τις διατάξεις του νόμου αυτού και από κάθε άλλη γενική ή ειδική διάταξη, με την επιφύλαξη των διατάξεων του άρθρου 9 του π. δ. 437/1985 "Καθορισμός και ανακατανομή αρμοδιοτήτων των Υπουργείων" (ΦΕΚ 157 Α'). Αν η γνώμη του δημοτικού ή κοινοτικού συμβουλίου δεν περιέλθει στην αρμόδια υπηρεσία του κατά περίπτωση αρμόδιου Υπουργείου σε διάστημα δυο (2) μηνών από την λήψη του σχετικού εγγράφου από αυτόν, το διάταγμα εκδίδεται και χωρίς τη γνωμοδότηση αυτή.

Ο χαρακτηρισμός σύμφωνα με την περίπτωση β', εφόσον δεν θεσπίζονται ειδικοί όροι, μορφολογικοί περιορισμοί δόμησης και χρήσεις γης, μπορεί να γίνεται με απόφαση του κατά περίπτωση αρμόδιου Υπουργού, ύστερα από αιτιολογική έκθεση της αρμόδιας υπηρεσίας του Υπουργείου, που δημοσιεύεται στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

2. α) Με απόφαση του Υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων ή του κατά περίπτωση αρμόδιου Υπουργού που εκδίδεται σύμφωνα με αιτιολογική έκθεση της αρμόδιας υπηρεσίας του Υπουργείου, που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, μπορεί να χαρακτηρίζονται **ως διατηρητέα**, μεμονωμένα κτίρια ή τμήματα κτιρίων ή συγκροτήματα κτιρίων, ως και στοιχεία του περιβάλλοντος χώρου αυτών, όπως αυλές, κήποι, θυρώματα και κρήνες, καθώς και μεμονωμένα στοιχεία πολεοδομικού (αστικού ή αγροτικού) εξοπλισμού ή δικτύων, όπως πλατείες, κρήνες, διαβατικά, λιθόστρωτα, γέφυρες που βρίσκονται εντός ή εκτός οικισμών, για τον σκοπό που αναφέρεται στην προηγούμενη παράγραφο και να καθορίζονται ειδικοί όροι προστασίας και περιορισμοί δόμησης και χρήσης, κατά παρέκκλιση από τις διατάξεις του νόμου αυτού και από κάθε άλλη γενική ή ειδική διάταξη.

Με όμοια απόφαση μπορεί να χαρακτηρίζεται ως διατηρητέα η χρήση ακινήτου με ή χωρίς κτίσματα εντός ή εκτός οικισμών.

Η παραπάνω έκθεση αποστέλλεται στην αρμόδια πολεοδομική υπηρεσία και στον οικείο δήμο ή κοινότητα, ο οποίος εντός πέντε (5) ημερών από τη λήψη της υποχρεούται να την αναρτήσει στο δημοτικό ή κοινοτικό κατάστημα. Για την ανάρτηση αυτή δημοσιεύεται από το σχετικό δήμο ή κοινότητα σχετική πρόσκληση προς τους ενδιαφερόμενους σε μια τοπική εφημερίδα, αν εκδίδεται ή σε μια εφημερίδα της πρωτεύουσας του νομού. Οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να διατυπώσουν αντιρρήσεις προς την αρμόδια υπηρεσία του κατά περίπτωση αρμόδιου Υπουργείου μέσα σε προθεσμία είκοσι (20) ημερών από την ημερομηνία δημοσίευσης της πρόσκλησης. Αν ο δήμος ή η κοινότητα δεν τηρήσει όσα αναφέρονται προηγουμένως, η περαιτέρω διαδικασία χαρακτηρισμού συνεχίζεται νόμιμα μετά την πάροδο ενός μηνός από την αποστολή της έκθεσης στο δήμο ή την κοινότητα. Η παραπάνω διαδικασία μπορεί να παραλείπεται εφόσον η έκθεση κοινοποιηθεί απευθείας στον ενδιαφερόμενο. Στην τελευταία αυτή περίπτωση ο ενδιαφερόμενος μπορεί να διατυπώσει τις αντιρρήσεις του μέσα σε ένα μήνα από την κοινοποίηση της έκθεσης.

β) Από την κοινοποίηση της αιτιολογικής έκθεσης για το χαρακτηρισμό κτιρίου ως διατηρητέου, απαγορεύεται κάθε επέμβαση στο εν λόγω κτίριο για χρονικό διάστημα ενός έτους ή μέχρι τη δημοσίευση της σχετικής απόφασης ή τη γνωστοποίηση στην αρμόδια πολεοδομική υπηρεσία για τη μη περαιτέρω προώθηση της σχετικής διαδικασίας χαρακτηρισμού.

Οικοδομικές εργασίες που εκτελούνται στο προς χαρακτηρισμό κτίριο με οικοδομική άδεια που εκδόθηκε πριν από την κοινοποίηση της αιτιολογικής έκθεσης, διακόπτονται.

Όταν ολοκληρωθεί η προβλεπόμενη διαδικασία και το κτίριο κριθεί διατηρητέο, τότε το όποιο κόστος της οικοδομικής άδειας, καθώς και των εργασιών οι οποίες έχουν προηγηθεί της διακοπής και αντιβαίνουν στους όρους κήρυξης του κτιρίου ως διατηρητέου, επιβαρύνουν το Ειδικό Ταμείο Εφαρμογής Ρυθμιστικών Πολεοδομικών Σχεδίων (Ε.Τ.Ε.Ρ.Π.Σ.). Με απόφαση του Υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημόσιων Έργων καθορίζονται οι λεπτομέρειες εφαρμογής της διάταξης αυτής.

3. Με απόφαση του Υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημόσιων έργων, ύστερα από γνωμοδότηση του Α.Π.Α.Σ., μπορεί να καθορίζονται:

α) κατηγορίες διατηρητέων και κριτήρια αξιολόγησης για την υπαγωγή των προς χαρακτηρισμό κτιρίων στις κατηγορίες αυτές,

β) ειδικότεροι όροι και περιορισμοί ως προς τις δυνατότητες επέμβασης επί των διατηρητέων κτιρίων κατά κατηγορία,

γ) μεταβατικές διατάξεις ως προς το καθεστώς των ήδη χαρακτηρισμένων κτιρίων ως διατηρητέων, σε σχέση με την κατάταξη σε κατηγορίες και τις δυνατότητες επέμβασης επί αυτών.

Με απόφαση του κατά περίπτωση αρμόδιου Υπουργού, μετά από γνωμοδότηση του αρμόδιου Συμβουλίου, μπορεί να καθορίζονται επί μέρους περιοχές της χώρας και οικισμοί ή τμήματα αυτών, εντός των οποίων έχουν εφαρμογή οι διατάξεις των ανωτέρων.

4. α) Αιτήσεις οικοδομικών αδειών για την ανέγερση οικοδομών ή προσθηκών σε υφιστάμενα κτίρια σε όμορα ακίνητα διατηρητέων κτιρίων παραπέμπονται

υποχρεωτικώς στην πρωτοβάθμια Ε.Π.Α.Ε. της αρμόδιας πολεοδομικής υπηρεσίας για έγκριση, με κριτήριο την προστασία και ανάδειξη της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας του διατηρητέου κτιρίου.

β) Με τη διαδικασία που καθορίζεται στην **παράγραφο 2 περίπτωση α'** μπορεί να οριστούν ειδικοί όροι και περιορισμοί δόμησης ή χρήσης κατά παρέκκλιση από κάθε γενική ή ειδική διάταξη και σε ακίνητα που είναι όμορα με τα διατηρητέα κτίρια ή σε ζώνες γύρω από αυτά, για την προστασία και την ανάδειξη των διατηρητέων κτιρίων. Εφόσον με τους παραπάνω όρους και περιορισμούς δεν μπορεί να εξαντληθεί ο ισχύων συντελεστής δόμησης του υπόψη ομόρου ακινήτου ή αυτού που βρίσκεται μέσα στην παραπάνω ζώνη, για το ακίνητο αυτό εφαρμόζονται οι διατάξεις για τη μεταφορά συντελεστή δόμησης, που ισχύουν για τα ακίνητα και διατηρητέα κτίρια.

5. α) Ακίνητα και στοιχεία αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ανακατασκευάζονται στην αρχική τους μορφή αν έχουν χαρακτηριστεί διατηρητέα ή έχει κινηθεί γι' αυτά η διαδικασία χαρακτηρισμού τους ως διατηρητέων με την κοινοποίηση στους ενδιαφερόμενους ή στον οικείο δήμο ή κοινότητα της αιτιολογικής έκθεσης χαρακτηρισμού και βρίσκονται σε κατάσταση επικινδύνου ετοιμορροπίας και επιβάλλεται η κατεδάφισή τους, εφόσον δεν υφίσταται η δυνατότητα άμεσης αποσόβησης του κινδύνου με ηπιότερα μέτρα, όπως αντιστηρίξεις, υποστηλώσεις, επισκευές, μερικές κατεδαφίσεις. Η ανακατασκευή γίνεται βάση λεπτομερούς μελέτης αποτύπωσης και φωτογραφικής και κάθε άλλης δυνατής τεκμηρίωσης της υφιστάμενης κατάστασης που απαιτείται πριν από την υλοποίηση των μέτρων που επιβάλλονται από το σχετικό πρωτόκολλο επικινδύνου ετοιμορροπίας και κατεδάφισης του κτιρίου, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του π.δ. 13/22.4.1929 (ΦΕΚ 153 Α') "περί επικίνδυνων οικοδομών". Στη μελέτη αποτύπωσης προσδιορίζονται και όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη ή τμήματα του κτιρίου που φέρουν γλυπτικό ή επίπλαστο διάκοσμο και τα οποία διασώζονται κατά την κατεδάφιση για να χρησιμοποιηθούν στην ίδια θέση ή ως πρότυπα στην ανακατασκευή του κτιρίου.

Η ανακατασκευή εγκρίνεται με απόφαση του κατά περίπτωση Υπουργού, που εκδίδεται ύστερα από αιτιολογική έκθεση της αρμόδιας Υπηρεσίας του.

β) Διατηρητέα κτίρια τα οποία έχουν κατεδαφιστεί από γεγονότα που οφείλονται σε ανωτέρα βία, όπως σεισμό, πυρκαγιά, πλημμύρα ή κρίνονται κατεδαφιστέα με

πρωτόκολλα επικινδύνως ετοιμορρόπου οικοδομής, επανακατασκευάζονται σύμφωνα με τις διατάξεις του προεδρικού διατάγματος της 15.4.1988 (ΦΕΚ 317 Δ').

γ) Οι διατάξεις της παραγράφου 4 του άρθρου 32 του ν. 1337/1983 έχουν εφαρμογή για τα διατηρητέα κτίρια που αναφέρονται στην **παράγραφο 2α**, καθώς και για τα κτίρια για τα οποία έχει κοινοποιηθεί στον ενδιαφερόμενο ή στον οικείο δήμο ή κοινότητα ή πολεοδομική υπηρεσία αιτιολογική έκθεση για το χαρακτηρισμό τους ως διατηρητέων.

Οι ίδιες διατάξεις έχουν εφαρμογή και για τα κτίρια εκείνα, για τα οποία εκδίδεται πρωτόκολλο επικινδύνως ετοιμορρόπου οικοδομής, μετά την κοινοποίηση της αιτιολογικής έκθεσης χαρακτηρισμού τους ως διατηρητέων.

6. Με απόφαση του Υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημόσιων Έργων ή του κατά περίπτωση αρμόδιου Υπουργού, που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, μπορεί να αναστέλλεται για χρονικό διάστημα έως ένα έτος, σε οικισμούς ή τμήματά τους, σε περιοχές εκτός οικισμών ή σε μεμονωμένα ακίνητα εντός ή εκτός οικισμών, η έκδοση οικοδομικών αδειών, κάθε εργασία ανέγερσης νέων κτιρίων, κατεδάφισης, προσθήκης, αλλαγής εξωτερικής εμφάνισης υφιστάμενων κτιρίων και διαμόρφωσης των κοινόχρηστων χώρων, ή να επιβάλλονται όροι για την εκτέλεση των εργασιών αυτών με σκοπό τη σύνταξη πολεοδομικής μελέτης ή και ειδικού κανονισμού δόμησης για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η αναστολή μπορεί να παραταθεί για ένα ακόμα έτος, εφόσον οι σχετικές μελέτες έχουν προοδεύσει σημαντικά και προκύπτει αυτό τεκμηριωμένα.

7. Αίτηση για κατεδάφιση, επισκευή ή προσθήκη σε κτίριο που κατά την κρίση της πολεοδομικής υπηρεσίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως διατηρητέο, παραπέμπονται στην πρωτοβάθμια Ε.Π.Α.Ε. Η παραπομπή αυτή είναι υποχρεωτική αν το κτίριο βρίσκεται σε παραδοσιακό οικισμό. Αν η επιτροπή κρίνει ότι η επισκευή δεν θίγει το κτίριο ή ότι δεν συντρέχει λόγος να κινηθεί η διαδικασία χαρακτηρισμού του κτιρίου ως διατηρητέου, προωθείται η διαδικασία λοιπής οικοδομικής άδειας αν συντρέχουν και οι λοιπές νόμιμες προϋποθέσεις. Σε κάθε άλλη περίπτωση, με αιτιολογημένη έκθεση της Ε.Π.Α.Ε. αποστέλλεται στην αρμόδια υπηρεσία του κατά περίπτωση αρμόδιου Υπουργείου.

Στην περίπτωση αυτή η άδεια χορηγείται όταν γνωστοποιηθεί στην πολεοδομική υπηρεσία ότι το κτίριο δεν κρίνεται διατηρητέο ή έχουν παρέλθει δώδεκα (12) μήνες από την κατάθεση του σχετικού φακέλου κατεδάφισης στην αρμόδια υπηρεσία του κατά περίπτωση αρμόδιου Υπουργείου, χωρίς να εκδοθεί απόφαση χαρακτηρισμού του κτιρίου ως διατηρητέου.

Ειδικότερα με απόφαση του κατά περίπτωση αρμόδιου Υπουργού και για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, μπορούν να καθορίζονται περιοχές εντός ή εκτός παραδοσιακών οικισμών εντός των οποίων οι αιτούμενες άδειες κατεδάφισης υποχρεωτικά παραπέμπονται στην πρωτοβάθμια Ε.Π.Α.Ε., μετά τη γνωμοδότηση της οποίας αποστέλλονται στην υπηρεσία που έχει την αρμοδιότητα χαρακτηρισμού και τηρείται η διαδικασία του προηγούμενου εδαφίου.

Άρθρο 9

"7. Το μέγιστο επιτρεπόμενο ύψος του κτιρίου ορίζεται σε συνάρτηση με τον επιτρεπόμενο συντελεστή δόμησης της περιοχής ως εξής:

Το μέγιστο ύψος του κτιρίου σε κάθε σημείο των όψεών του μετριέται από την οριστική στάθμη του εδάφους του οικοπέδου ή από τη στάθμη του πεζοδρομίου, αν οι όψεις τοποθετούνται επί της ρυμοτομικής γραμμής και αυτή ταυτίζεται με την οικοδομική γραμμή. Αν δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί το μέγιστο ύψος στην όψη του κτιρίου, λόγω εσοχής ορόφου από αυτήν ή λόγω επαφής του κτιρίου στο όριο του οικοπέδου, το μέγιστο ύψος μετριέται από τη στάθμη του φυσικού εδάφους στα σημεία προβολής του ορόφου σε αυτό ή στα σημεία επαφής του κτιρίου με το όριο. Το ύψος αυτό, σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 17, μπορεί να προσαυξηθεί μέχρι 1,50μ. ή και περισσότερο μετά από έγκριση της Ε.Π.Α.Ε.

Σε οικόπεδα με πρόσωπα σε περισσότερους του ενός κοινόχρηστους χώρους, για τα οποία ισχύουν διαφορετικά μέγιστα επιτρεπόμενα ύψη και το ένα τουλάχιστον από αυτά δεν ορίζεται βάσει της παραγράφου αυτής, επιβάλλεται η τήρηση του μικρότερου από τα επιτρεπόμενα ύψη μέχρι την απόσταση των 9,0 μ. από την οικοδομική γραμμή στην οποία αντιστοιχεί αυτό, εκτός αν ορίζεται διαφορετικά από τους ειδικούς νόμους δόμησης της περιοχής."(2)

"9. Ειδικές διατάξεις, σχετικά με τα επιτρεπόμενα ύψη κτιρίων για την **προστασία αρχαιολογικών χώρων, παραδοσιακών οικισμών, ιστορικών τόπων, έργων τέχνης, μνημείων, διατηρητέων κτιρίων**, αεροδρομίων ή παρόμοιων χρήσεων ή που καθορίζουν ύψος κτιρίων με απόλυτο υψόμετρο ή αριθμητικά ή με ειδικά προσδιοριζόμενα επίπεδα ή ύψος κτιρίων που η σεισμική επικινδυνότητα της περιοχής το επιβάλλει, κατισχύουν των διατάξεων της **παρ. 7".(3)**

Άρθρο 20

"1. Απαγορεύεται:

α) η τοποθέτηση φωτεινών ή μη επιγραφών ή διαφημίσεων πέρα από το ιδεατό στερεό του οικοπέδου και πάνω από το μέγιστο επιτρεπόμενο ύψος του κτιρίου,

β) η τοποθέτηση φωτεινών ή μη επιγραφών και διαφημίσεων σε περιοχές ειδικής προστασίας, αρχαιολογικούς χώρους(4), παραδοσιακούς οικισμούς, ιστορικά κέντρα(4), χώρους ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, μνημεία, παραδοσιακά κτίρια ή σύνολα και στον περιβάλλοντα χώρο αυτών, εκτός αν άλλως ορίζεται από τις ειδικές για κάθε περίπτωση διατάξεις.

γ) η οπτική κάλυψη εν όλω ή εν μέρει των παραπάνω χώρων ή κτιρίων από οποιαδήποτε θέση ή απόσταση από φωτεινές ή μη επιγραφές και διαφημίσεις.

Στις παραπάνω περιπτώσεις β' και γ', καθώς και όπου από οποιαδήποτε διάταξη απαιτείται έλεγχος των κτιρίων από την Ε.Π.Α.Ε., η τοποθέτηση φωτεινών ή μη επιγραφών ή διαφημίσεων επιτρέπεται ύστερα από έκδοση άδειας από την αρμόδια πολεοδομική υπηρεσία και μετά από έγκριση της Ε.Π.Α.Ε.."(5)

"Το ανώτατο ύψος των επιγραφών και διαφημίσεων στα δώματα των κτιρίων ορίζεται σε 1,80 μ. στις περιπτώσεις που έχει εξαντληθεί ο συντελεστής δόμησης και σε 3,30 μ. όταν δεν έχει εξαντληθεί."(6)

"7. Φωτεινές ή μη επιγραφές και διαφημίσεις και τα πλαίσια ή στοιχεία αυτών που παραβιάζουν τις διατάξεις του παρόντος άρθρου θεωρούνται αυθαίρετες και εφαρμόζονται ανάλογα οι διατάξεις περί αυθαιρέτων κατασκευών από την αρμόδια

πολεοδομική υπηρεσία της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης ή του Οργανισμού Τοπικής Αυτοδιοίκησης πρώτης βαθμίδας.

Με προεδρικό διάταγμα, που εκδίδεται με πρόταση του υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, καθορίζονται η διαδικασία διαπίστωσης και ο χαρακτηρισμός των ως άνω αυθαίρετων κατασκευών, ο τρόπος εκτίμησης της αξίας τους, οι κατηγορίες αυτών για την επιβολή του προστίμου και το ύψος αυτού, ο τρόπος αποξήλωσης των ως άνω κατασκευών και απομάκρυνσης αυτών και η τύχη των υλικών για τα οποία δεν δημιουργείται καμία ευθύνη των υπηρεσιών και των οργάνων τους, καθώς και κάθε άλλη λεπτομέρεια.

Υπόχρεοι για την καταβολή των προστίμων είναι οι κύριοι ή συγκύριοι του ακινήτου επί του οποίου τοποθετείται η επιγραφή ή διαφήμιση, η διαφημιστική εταιρία, οι κατασκευαστές και οι διαφημιζόμενοι που ευθύνονται ο καθένας για την καταβολή ολόκληρου του προστίμου."(7)

Άρθρο 22

"5. Οι όψεις των κτιρίων που, λόγω της μη αποπεράτωσής τους, αποτελούν κίνδυνο για την δημόσια υγεία ή που, λόγω του μεγέθους τους ή της θέσης ή της περιοχής στην οποία βρίσκονται, **προσβάλλουν το φυσικό, το πολιτισμικό και το πολεοδομικό περιβάλλον** και γενικότερα υποβαθμίζουν την ποιότητα ζωής της περιοχής τους, πρέπει να αποπερατώνονται μέσα σε έξι (6) χρόνια από την ημερομηνία έκδοσης της κατά την παρ. 6 απόφασης νομάρχη ή της αντίστοιχης οικοδομικής άδειας, εάν αυτή εκδοθεί μεταγενέστερα.

6. Με απόφαση του οικείου νομάρχη, που εκδίδεται, σύμφωνα με τα κριτήρια της παρ. 5 ύστερα από γνώμη της Ε.Π.Α.Ε., του συμβουλίου χωροταξίας, οικισμού και περιβάλλοντος του νομού και γνώμη του δημοτικού ή κοινοτικού συμβουλίου και δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, καθορίζονται οι περιοχές μέσα στις οποίες οι όψεις των κτιρίων πρέπει να αποπερατώνονται μέσα σε έξι (6) χρόνια από την ημερομηνία έκδοσης της παραπάνω απόφασης νομάρχη ή της αντίστοιχης οικοδομικής άδειας, εάν αυτή εκδοθεί μεταγενέστερα. Με όμοια απόφαση του οικείου νομάρχη καθορίζονται επίσης και τα μεμονωμένα κτίρια, που βρίσκονται εκτός των παραπάνω περιοχών, των οποίων οι όψεις πρέπει να αποπερατώνονται μέσα σε έξι (6) χρόνια.

Αν οι υπόχρεοι εντός της παραπάνω προθεσμίας των έξι (6) χρόνων δεν εκπληρώσουν την υποχρέωσή τους αυτή, μπορεί να εκτελεί τις σχετικές εργασίες το Δημόσιο ή ο οικείος δήμος ή κοινότητα, καταλογίζοντας τις σχετικές δαπάνες σε βάρος τους.

Με κοινή απόφαση των Υπουργών Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Οικονομικών και Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημόσιων έργων καθορίζονται ο τρόπος και η διαδικασία επέμβασης του Δημοσίου ή του οικείου δήμου ή κοινότητας, ο τρόπος και η διαδικασία καταλογισμού και είσπραξης των δαπανών και κάθε αναγκαία λεπτομέρεια για την εφαρμογή των διατάξεων της προηγούμενης και της παρούσας παραγράφου.

7. Στις περιπτώσεις που καθορίζονται με την απόφαση νομάρχη της προηγούμενης παραγράφου, καθώς και σε ειδικές περιπτώσεις που εκτελούνται έργα ανάπλασης κοινόχρηστων χώρων ή που βρίσκονται σε περιοχές ιδιαίτερης σημασίας, στις οποίες το άμεσο ή το ευρύτερο περιβάλλον επηρεάζεται σημαντικά από την ύπαρξη ημιτελών κτιρίων ή κτιρίων που οι όψεις τους δεν έχουν συντηρηθεί ή που είναι εγκαταλελειμμένα, καθώς και για τις περιπτώσεις που απαιτείται κατεδάφιση τμήματος υπάρχοντων κτιρίων, δύναται να επεμβαίνει το δημόσιο ή ο οικείος δήμος ή κοινότητα και να εκτελεί τις απαιτούμενες εργασίες για την αποπεράτωση των όψεων των ημιτελών κτιρίων της ως άνω **παραγράφου 5**, σύμφωνα με την οικοδομική τους άδεια ή για την ανάπλαση και αποκατάσταση των όψεων των κτιρίων, που δεν έχουν συντηρηθεί ή για την αξιοποίηση και ανάπλαση των κτιρίων, που είναι εγκαταλελειμμένα, με βάση μελέτη που συνοδεύει την πρόταση της αρμόδιας υπηρεσίας του υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημόσιων Έργων ή του οικείου δήμου ή κοινότητας, που εκτελεί έργα ανάπλασης στην περιοχή.

Για την επέμβαση αυτή και την έγκριση του προϋπολογισμού της δαπάνης εκδίδεται απόφαση του Υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημόσιων έργων ή του συμβουλίου του οικείου δήμου ή κοινότητας μετά γνώμη της αρμόδιας υπηρεσίας. Η απόφαση συνιστά και τίτλο για την εγγραφή υποθήκης επί του ακινήτου, υπέρ του καταβάλλοντος τη δαπάνη αποπεράτωσης ή αποκατάστασης ή ανάπλασης, προς εξασφάλιση της απαίτησής του.

Η αποπεράτωση ή η αποκατάσταση των όψεων ή η ανάπλαση του κτιρίου μπορεί να ανατίθεται με απόφαση του Υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημόσιων

Έργων ή του συμβουλίου του οικείου δήμου ή κοινότητας και σε επιχειρήσεις κοινής ωφελείας.

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποπεράτωσης των όψεων εκδίδεται πράξη καταλογισμού της δαπάνης εις βάρος του ιδιοκτήτη ή του δικαιούχου της οικοδομικής άδειας και η είσπραξη γίνεται κατ' εφαρμογή των διατάξεων του Κ.Ε.Δ.Ε..

Με την Κ.Υ.Α. της προηγούμενης παραγράφου 6 ρυθμίζονται οι διαδικασίες, τα αρμόδια κατά περίπτωση όργανα και κάθε σχετική ή συμπληρωματική λεπτομέρεια για την εφαρμογή των διατάξεων της παραγράφου αυτής."(8)

Σημειώσεις

-
1. Όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 3 του Ν. 2831/ 2000 (ΦΕΚ 140/Α'/ 13.6.2000).
 2. Όπως αντικαταστάθηκε με την παράγραφο 5 του άρθρου 7 του Ν. 2831/2000
 3. Όπως αντικαταστάθηκε με την παράγραφο 7 του άρθρου 7 του Ν. 2831/2000 (ΦΕΚ 140/Α'/13.6.2000).
 4. Για θέματα υπαίθριων διαφημίσεων στην κεντρική περιοχή των Αθηνών, βλ. άρθρο 2 του Ν. 2833/2000 (ΦΕΚ 140/Α'/13.6.2000).
 5. Όπως αντικαταστάθηκε με την παράγραφο 1 του άρθρου 17 του Ν. 2831/2000 (ΦΕΚ 140/Α'/13.6.2000).
 6. Όπως προστέθηκε με την παράγραφο 2 του άρθρου 17 του Ν. 2831/2000 (ΦΕΚ 140/Α'/13.6.2000).
 7. Όπως προστέθηκε με την παράγραφο 3 του άρθρου 17 του Ν. 2831/2000 (ΦΕΚ 140/Α'/13.6.2000).
 8. Οι παράγραφοι 5, 6 και 7 τίθενται όπως αντικαταστάθηκαν με την παράγραφο 4 του άρθρου 19 του Ν. 2831/2000 (ΦΕΚ 140/Α'/13.6.2000).